

İslam Dünyası Dergisine Göre 20. Yüzyılın Başlarında Osmanlı'da Cami Eksenli Din Eğitimi

Mosque-Centered Religious Education in Ottoman in the Early Period of 20th Century as to *Islamic World* Journal

• Fatma ÇAPCIOĞLU^a

^aAnkara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi,
Felsefe ve Din Bilimleri Din Eğitimi ABD,
Ankara, Türkiye

Received: 03.11.2021

Received in revised form: 23.11.2021

Accepted: 25.11.2021

Available online: 15.03.2022

Correspondence:

Fatma ÇAPCIOĞLU

Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi,
Felsefe ve Din Bilimleri Din Eğitimi ABD,
Ankara, Türkiye
fcapci@ankara.edu.tr

ÖZ II. Meşrutiyet döneminin getirdiği özgürlükçü hava, dönemin aydınlarına pek çok konunun tartışılabilirdiği bir ortam sunmuştur. Ülkenin içinde bulunduğu zor durumdan nasıl kurtulacağına dair farklı fikirlerle sahip pek çok aydın, bu dönemde fikirlerini çeşitli dergilerde yayınlama imkânı bulmuşlardır. Bu dergiler üzerine yapılacak araştırmalar aydın kesimin çeşitli konulardaki fikirlerini tespit edebilmenin yanı sıra, gündemi takip edebilme imkânı da sağlamaktadır. Bu dergilerden biri Tatar Müslümanları tarafından çıkarılan, İslamcı- yenilikçi düşünceye mensup yazarların özellikle eğitim konularını gündeme taşıdıkları *İslam Dünyası*'dır. Dergi, Osmanlı Devleti'nin Balkanları kaybettiği, siyasi olarak karmaşık ve zorlu bir dönemde yayın hayatına başlamış ve amacını "*İslam'ın faidesine çalışır*" şeklinde ifade etmiştir. Ayrıca dönemin sorunlarına dair isabetli tespitleri ve somut çözüm önerileri ile dikkat çekmektedir. Bu çalışma *İslam Dünyası* dergisinin 1913-1914 yılları arasında yayınlanan 27 sayısındaki eğitim ve din eğitimi konularını ele almaktadır. Makalede derginin, cami eksenli din eğitimi kapsamında vaaz ve hutbe konusundaki fikirlerine odaklanılmakta; halkı irşad etme aracı olarak görülen vaaz ve hutbe konusunda İslamcı-yenilikçi düşüncenin durum tespitleri ve çözüm önerileri ortaya konulmaya çalışılmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Osmanlı Devleti, eğitim, II. Meşrutiyet Dönemi, İslamcı-Ceditçiler, vaaz, hutbe

ABSTRACT The libertarian environment brought by the *Second Constitutional Era* provided an independence field that many issues could be discussed thoroughly for intellectuals. Some intellectuals, having various ideas about how to dispose of the troublesome circumstance the country involved in, had the opportunity to publish their ideas in many journals during this period. Researches on these journals provide the opportunity to stay abreast of the agenda / diary, as well as to identify / determine the ideas of the intelligentsia on various issues. One of these foremost journals is the *Islamic World*, published by Tatar Muslims, in which Jadidi authors (Islamic-reformist) brought education up. The journal was established in 1913, a politically complex and difficult period when the Ottomans was defeated in the Balkans. *Islamic World* set its purpose as "*to work for the benefit of Islam.*" The journal published some essays addressing problems and solutions of period. In this study, we review the topics of education and religious education in the 27 issues of the *Islamic World* published between 1913-1914. We focus on the journal's ideas about *vaaz* /sermon and *khutbah* in the scope of mosque-centered religious education. We try to examine the situation determinations and solution proposals of the Jadidist-reformist thought on the subject of vaaz / sermon and Khutbah, a way of *irşad* / act of showing the true path.

Keywords: Ottoman Empire; education; Second Constitutional Era, Jadidi (Islamic-reformist), sermon, khutbah

EXTENDED ABSTRACT

The Second Constitutional Era provided a free environment that many issues could be discussed for intellectuals in the early period of 20th century. Many intellectuals, who had different ideas about how to dispose of the difficult circumstance the country held, had the opportunity to publish their ideas in various journals during this period. Most of intellectuals investigated a plan of salvation - progress of the country and argued that rescue / salvation would only be through education, moreover they found different ways of how to extend the formal education all over the country. They produced many journals in which they could disseminate their ideas. Research on these journals may provide the opportunity to stay abreast of the agenda / diary at that time, as well as to identify / determine intellectual ideas on various issues. One of these foremost journals is the *Islamic World*, published by Tatar Muslims, where Jadidi (Islamic-reformist) authors discussed education issues. The journal was established in 1913, a politically complicated and difficult period. The Ottomans fell into a decline against the West at that time and lost especially of the Balkans had a profound effect on the country. The journal of *Islamic World*, proposing some determinations and solutions for the Islamic world to return to its former strong days, expressed its aim as "working for the benefit of Islam". The journal both published articles on the structure of formal education institutions and sought ways to guide the public in a short time. That determined the shortest and most effective way of guiding the public is *vaaz* / sermons and *khutbah* / Friday sermons evaluated within the scope of mosque-centered religious education.

This study examines the topics of education and religious education over the 27 issues of the journal of *Islamic World* published between 1913-1914. This article focuses on the journal's ideas about *vaaz* / sermon and *khutbah* in the scope of mosque-centered religious education. We, in this study, have tried to present the situation determinations and solution proposals of the Jadidist-reformist thought on the subject of *vaaz* / sermon and *Khutbah*, a way of *irşad* / act of showing the true path. According to the results of the research, the results can be summarized as follows. Islamist Jadidist-reformist acted with the aim of advancing and developing the Islamic world and determined that the reason for the western supremacy was well-regulated in their schools and ministry of education. To save the country, it needed to set a single, general and correct purpose for education and to plan all educational activities for this purpose. *Vaaz* / sermon and *Khutbah*, have an important place in this endeavour. Although schools (*mekteps*) are very important for the spread of education; mosque-centered religious education is the shortest and most efficient way to enlighten the public. The journal pays special attention to the subject of the sermon among these activities and insists that the sermons should be read in their native language that the public can understand. The content of *vaaz* / sermon and *Khutbah*, in addition, should be formed with topics that will benefit the public and contribute to the development of the country. This should be predefined science, study, and production. It should be aimed to remove the people from the superstitious ideas that lead to inertia and to raise the level of wisdom of the people. Religious officials should be aware of the requirements of the period as well as religious sciences. Only in this way can they gain their old reputation and benefit the public. However, it is known that not all religious officials have the same competence to prepare Turkish *Khutbahs* in accordance with the needs of the people. Some sample Turkish *Khutbahs* texts for this reason, was published since the first issue. In the sample texts, topics such as the necessity of knowledge, study and production, the importance of reason and contemplation, which were thought to benefit the progress of the country, were discussed in accordance with the main purpose of the journal.

II ● Meşrutiyet'in ilanı, Osmanlı Devletinde farklı pek çok konunun tartışılabildiği özgürlükçü bir ortam oluşturmuştur. Ülkenin içinde bulunduğu zor durumu, sıkıntıları, bunların sebeplerini tespit eden ve bu sorunlara nasıl çare bulunacağını araştıran farklı görüşlere mensup aydınlar, özellikle bu dönemde kendi görüşlerini yansıtabilecekleri yayınlar-dergiler neşretmişler ve kaleme aldıkları yazılarla ülkenin gündemini belirlemişlerdir. Bu dönem dergiler üzerine yapılacak çalışmalar, bir yönüyle belli fikir akımlarına sahip aydınların o dönemde hangi meseleleri ön plana çıkardıklarını; bir yönüyle de bu meseleleri çözebilmek için ne tür çözümler sunduklarını tespit etme imkânı sunabilmektedir.¹

1913-1914 yılları arasında Tatar Müslümanları² tarafından 27 sayı olarak çıkarılan ve Ceditçi hareket içerisinde değerlendirilen *İslam Dünyası* adlı dergi, dönemin sorunlarına İslamcı ve yenilikçi

¹ Dönemin fikir akımlarının dini, milli, ahlaki, siyasi, mali, sosyal, kültürel, eğitim vb. meselelere dair görüşlerini ele alan bazı çalışmalar için bkz. Ülkü Gürsoy, *II. Meşrutiyet Dönemi Dergileri Üzerine Bir Araştırma*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Gazi Üniversitesi SBE., Ankara 1991; Recai Doğan, *II. Meşrutiyet Döneminde Batıcılık Akımının Din ve Eğitim-Öğretim Görüşlerinin Değerlendirilmesi*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Ankara Üniversitesi SBE., Ankara 1996; Şeref Göküş, *Türkçülük Akımında Eğitim ve Din Eğitimi*, İlahiyat Yayınları, Ankara 2020; Tarık Zafer Tunaya, *Türkiye'nin Siyasi Hayatında Batılılaşma Hareketleri*, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul 2004.

² Derginin başyazarı, 1857-1944 yılları arasında yaşamış olan Rusya Türklerinden Abdürreşid İbrahim'dir. Rus İhtilalinden sonra Rusya Müslümanlarının milli ve siyasi faaliyetlerine önderlik eden Abdürreşid İbrahim, Türk ve İslam birliği için çeşitli faaliyetler gösteren İslamcı aydın, yazar ve seyyahdır. Çıkarılmış olduğu pek çok dergi, yayınladığı yazılar ve kitaplar, verdiği konferanslar ile tüm ömrünü Rusya Müslümanlarına, bağımsızlığa, eğitime ve toplumsal aydınlanmaya adanmıştır. Bkz. Neslihan Aksoy, *Abdürreşid İbrahim'in Düşünce Dünyası ve Gelişimi*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Ankara Üniversitesi SBE, Ankara 2019.

bakış açısını sunması bakımından önemli bir kaynaktır. Dergide, İttihâd-ı İslâm vurgusu ile ön plana çıkan yenilikçi din adamlarının izine rastlanmakta ve eğitim sorunlarına ayrı bir önem verilmektedir. Ayrıca dergi, kendi düsturunu “İslâm’ın faidesine çalışır” şeklinde ifade etmektedir.³ Bu çerçevede, dergide yer alan eğitim ve din eğitimi alanına ilişkin konuların tespiti, dönemin İslamcı ve yenilikçi bakış açısına sahip aydınlarının ülkenin en önemli sorunu olarak gördükleri eğitim meselesine bakışlarını ortaya koyma imkânı sunacaktır.

II. Meşrutiyet döneminde İslamcı bakış açısına sahip aydınların eğitim ve din eğitimine ilişkin görüşlerini ele alan çeşitli çalışmalar bulunmaktadır. Bunlar arasında Recai Doğan’ın *İslâmcıların Eğitim ve Öğretim Görüşleri* (1999)⁴ adlı çalışması, konunun kapsamlı biçimde ele alındığı çalışmalardandır. “Osmanlı Son Dönemi Din Eğitimi Tartışmaları ve Cumhuriyete Yansımaları (2018)” başlıklı doktora tezimiz de, bu çerçevede incelenebilecek çalışmalar arasındadır. Bunun yanında *İslam Dünyası* dergisi üzerine yapılmış bir tez çalışması da bulunmaktadır. Tarih anabilim dalında yapılan söz konusu yüksek lisans tezinde, dergideki yazılar çerçevesinde dönemin olayları ve tartışmaları tarihçi bakış açısıyla ele alınmaktadır.⁵

Bu makalenin amacı ise, İslamcı düşüncüyü ve yenilikçi hareketi savunan *İslam Dünyası* dergisinin bakış açısıyla dönemin eğitim ve din eğitimi meselelerini, daha özelden cami eksenli din hizmetleri kapsamında derinlikli bir yaklaşımla incelemektir.

Çalışmanın kapsamı *İslam Dünyası* dergisinin 27 sayısı ile sınırlandırılmış, dergideki yazılar tek tek incelenerek eğitim ve din eğitimi konuları ile ilgili olanlar tespit edilmiş ve Osmanlıca metinlerinden tercüme edilmiştir. *İslam Dünyası* dergisi incelendiğinde, dergide yayımlanan içeriklerde eğitim öğretim konusuna özel önem verildiği anlaşılmaktadır. Eğitimin genel sorunlarına değinen yazılar yanında, çeşitli alanlarına dair sorun ve çözüm önerilerini içeren pek çok yazı derginin çeşitli sayılarından yerini almıştır. Dönemin örgün eğitim kurumları olarak mektep ve medreseler, öğretmenler ve öğrenciler gibi konular yanında; ailede eğitim, vaaz ve hutbeler gibi yaygın eğitimin genel konularına ilişkin yazılara da fazlaca yer verilmiştir. “Talim ve Terbiye” üst başlığında yer alan pek çok yazıda, genellikle örgün eğitim kurumlarıyla ilgili konular ele alınırken; Türkçe Hutbe başta olmak üzere yaygın eğitime dair pek çok konu dergi sayfalarında kendisine yer bulmuştur. Bu çalışma dönemin eğitim ve din eğitiminin genel duruma dair görüşleri *İslam Dünyası* dergisi çerçevesinde ele almakta, cami eksenli din hizmetleri kapsamında vaaz ve hutbeler konusuna odaklanmaktadır. Derginin diğer konu alanlarına dair bakış açısı farklı çalışmalarda ele alınacaktır. Böylece okuyucuya, *İslam Dünyası* dergisinden hareketle dönemin eğitim meselelerine bakış açısını daha ayrıntılı görme imkânı sunulması amaçlanmaktadır.

1. EĞİTİMİN GENEL DURUMU: GAYESİZ, LAKAYT VE VUKUFSUZ

II. Meşrutiyet döneminde ülkenin içinde bulunduğu kötü duruma çare arayan aydınların sorunların çözümüne yönelik temel yaklaşımı, eğitim ya da maarif alanında yoğunlaşmıştır. Eğitim alanındaki

Uzun seyahatlerinden sonra İstanbul’a gelerek çıkardığı *İslam Dünyası* dergisi ise İslam toplumlarının dünyevi durumlarının nasıl olduğu, olması gerektiği ve aklın kabul olunabilecek tarzın ne olduğu gibi sorunlardan bahsetmektedir. Ayrıca Müslümanların hata ve eksikleri, bunların sebepleri ve nasıl tedavi edilebileceğine dair çözüm önerilerini ele almaktadır. Böylece İslam milletinin ilerlemesine hizmet etmiş olunacaktır. Bkz. Nadir Özbek, “Abdürreşid İbrahim ve İkinci Meşrutiyet Yılları: *Tearüf-İ Müslimin ve İslam Dünyası Dergileri*”, *Toplumsal Tarih*, 1995, sayı: 20, s. 20.

³ *İslam Dünyası* dergisine dair tanıtım bilgilerine ve tüm sayılarına şu adresten ulaşılabilir: <https://katalog.idp.org.tr/dergiler/75/islam-dunyasi> (20.06.2021)

⁴ Recai Doğan, *İslâmcıların Eğitim ve Öğretim Görüşleri*, Bizim Büro Basımevi, Ankara 1999.

⁵ Yıldız Yanıkkaya, *II. Meşrutiyet Döneminde Çıkarılan İslam Dünyası Dergisi’nin Dönemin Olaylarına Bakışı*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Kastamonu Üniversitesi SBE, Kastamonu 2009.

eksikliklerin giderilmesinin yaşanan sorunların çözümüne giden yolu açacağına inanan devrin aydınları, kötü gidişin sorumlusu olarak halk kitlelerinin cehaletini, dolayısıyla da eğitimsizliğini görmüştür. Sorunu bu şekilde tespit eden aydınlar, çözümü de yine eğitimde aramışlardır.⁶ Ülkeyi eğitimin kurtaracağına yönelik bu genel kanaatin izleri, *İslam Dünyası* dergisinde yayımlanan yazılardan hareketle sürülebilir. Bu yazılarda, öncelikle, ülkenin maruz kaldığı sorunların nedeninin eğitimsizlikten kaynaklandığı konusunda kamuoyunda genel bir mutabakatın varlığından söz edilir.⁷ Bu mutabakata bağlı olarak sorunun çözümünün de; maarifin yaygınlaştırılmasında ve ülkedeki herkesin - özellikle de köylülerin- cehaletten kurtarılarak, halkın genel eğitim seviyesinin yükseltilmesinde yattığı belirtilir.⁸ Esasen bu bakış açısında; ülke sorunlarının ve çözüm yollarının tespiti konusunda bir iç içelik dikkat çekmektedir.

II. Meşrutiyet dönemi İslamcı aydınları, ülkenin genel sorunlarını ve bu sorunların çözümünü İslam dininin ve İslam ülkelerinin gelişiminde görmektedir. Yüzyıllardır İslam hâkimiyetinde olan toprakların -özellikle de bu dönemde Balkanların- kaybedilmesi,⁹ Osmanlı'da Batı üstünlüğünün çok daha derinden hissedilmesine ve İslam dünyasının kurtuluşuna dair acil çözüm önerilerinin dile getirilmesine sebep olmuştur. Batı'nın üstünlük nedenlerini tespit eden dergi yazarları, eğitim alanındaki temel problemi; bu alandaki faaliyetlerin düzensizliğinde ve eğitimin belli bir gayeye yönelik olarak yürütülmemesinde görmüşlerdir.¹⁰ Bu yazarlardan biri olan Muallim Nuri'ye göre, bu durumu okutulan derslere bakarak anlamak mümkündür. Cinler, sihir, kehanet ilimleri, sakal bıyık tartışmaları ve haram olan nargileye dini kılıf arama çabaları gibi konuların medeni ve galip bir millet olmaya hizmet edemeyeceği açıktır.¹¹ Hâlbuki gaye belirlendiğinde ve bu gayeye yönelik olarak faaliyet gösterildiğinde istenilen hedefe ulaşabilmek mümkündür.¹² Her öğretim programının arkasında bir dünya görüşü ve buna göre belirlenmiş genel amaçlar bulunduğu, program ve derslerin bu amaçları ve dünya görüşünü yansıttığı,¹³ ders, içerik, yöntem, araç ve materyallerin bu amaçlar çerçevesinde belirlenmesi gerektiği dikkate alındığında, derginin bu konudaki tespiti tutarlıdır. Buna göre; programların, belli bir hedefe giden yolların planlanmasından ibaret olduğu, memleketin asıl sorununun da esaslı bir programın belirlenmemesinden kaynaklandığı ifade edilir. Özellikle ilk ve ortaokullar, belirlenmiş hedefleri olan okullar olması gerektiği halde mevcut durum bu şekilde değildir. Aynı şekilde öğretmen yetiştirme gayesi ile açılan dâru muallimin programı da bu gayeye uygun olarak düzenlenmemiştir.¹⁴ Bu dönemde yeni mektepler açılmakta, konferanslar verilmekte, nümüne mekteplerinin örnek olması beklenmektedir. Ancak tüm bu çalışmaların belli bir amaca matuf olarak planlanması gerekir. Bu hedef ve gaye belirlenmeden eğitimde esaslı programlardan bahsetmek mümkün değildir. Batı, İslam dünyasından farklı olarak belli bir amaca yönelik olarak hazırlanmış programlara sahip mükemmel okullarda öğretim faaliyetini yürütmektedir ve bu sebeple İslam dünyasına galip gelmektedir.¹⁵ Bu

⁶ Konuyla ilgili geniş bilgi için bkz. Ebubekir Keklik, *II. Meşrutiyet Döneminde Osmanlı Eğitimi, Problemler, Tartışmalar, Teklifler*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Ankara Üniversitesi SBE, Ankara 2018.

⁷ M.Y. "Kısm-ı Mahsus: Mektuplar: Bizdeki Maarife Ağlamalı mı Gülmeli mi?", *İslam Dünyası*, 22 Mayıs 1913, c. 1, sayı:6, s. 94.

⁸ Hadimüddin, "İrşad Tarikleri", *İslam Dünyası*, 15 Mart 1913, c. 1, sayı:1, s. 9.

⁹ Balkanların kaybının Osmanlı üzerindeki etkisine dair bkz. Mehmet Ali Karaman, "Balkan Çözülmesi ve Osmanlı Cephesinden Balkan Devletleri Algısı", *Sosyal Bilimler Araştırmaları Dergisi*, 2018, c.13, sayı:1, s.219-235; Funda Selçuk Şirin, "Türk Aydınlarının Anadolu'ya Yükselişinde Balkan Savaşları'nın Rolü", *Tarih İncelemeleri Dergisi*, 2013, c. 28, sayı: 2, s. 523-548.

¹⁰ Muallim M. Nuri, "Talim ve Terbiye: İslam'ın Terakkisi Yalnız (Usul-ı Terbiye)nin Tanzimi ile Olacaktır!", *İslam Dünyası*, 15 Mart 1913, c. 1, sayı:1, s.11.

¹¹ Muallim M. Nuri, "Talim ve Terbiye: İslam'ın Terakkisi Yalnız (Usul-ı Terbiye)nin Tanzimi ile Olacaktır!", s.11.

¹² Muhammed Gıyaseddin, "Terakkiyi Temin İçin İslahı Vacip İki Esas:", *İslam Dünyası*, 24 Nisan 1913, c.1, sayı:4, s. 57.

¹³ Selahattin Parlador, "Genel Öğretim-Din Öğretimi İlişkisi", *Cumhuriyetin 75. Yılında Türkiye'de Din Eğitimi ve Öğretimi*, Türk Yurdu Yayınları, Ankara 1999, s. 64.

¹⁴ Muallim A. S., "Talim ve Terbiye: Usul-ı Tedris ve Terbiye Konferansları Münasebetiyle", *İslam Dünyası*, 16 Eylül 1913, c. 1, sayı:14, s. 219-220.

¹⁵ Muallim M. Nuri, "Talim ve Terbiye: İslam'ın Terakkisi Yalnız (Usul-ı Terbiye)nin Tanzimi ile Olacaktır!", s.11.

örnekten de anlaşılacağı üzere, *İslam Dünyası* dergisi, Batı karşısında savunmacı bir üslup benimsemekten ziyade, Batı'nın nasıl ilerlediğini tespit ederek İslam dünyasının kurtuluşu için çalışmaya yönelik bir yaklaşımı benimsemiş görünmektedir. Dergi, "Ceditçi" isimlendirmesine uygun olarak yeniliklere açık bakış açısını eğitim alanındaki görüşlerine de yansıtmaktadır.

Dergide, belli bir amaç çerçevesinde planlanmayan eğitimin mevcut kötü durumunda hem halkın hem öğretmenlerin, hem de hükümetin *lakayt* tavırlarının etkili olduğuna yönelik ifadeler bulunmaktadır. Bu çerçevede, anne-babalar, genellikle çocuklarını mektebe göndermeyerek, nadiren gönderdiklerinde ise gelişimleri ve öğrenimleri konusunda okul ve öğretmenleri ile işbirliği yapmayarak, çocuklarının eğitimi konusunda "ilgisiz" ve "lakayt" bir tavır takınmaktadırlar. Bu ilgisiz tavırlarıyla çocuklarının eğitimi konusundaki bütün sorumluluğu, okula ve öğretmenlere yüklemektedir. Ancak aynı lakayt tavır öğretmenlerde de gözlenmektedir. Onlar da eğitimdeki başarısızlığın sebebini okullardaki çabanın yetersizliğine ve ailenin çocuğun eğitimine yardımcı olmamasına bağlamakta ve sorumluluğu anne-babaya yüklemektedir.¹⁶ Buna karşılık, hükümet tarafında da eğitim-öğretim konusunda eksiklik ve ilgisizlik söz konusudur. Hükümet, konunun önemini kavramakta geç kalmıştır, makamdaki kişiler sürekli değişmiş ve hiçbiri eğitimin esaslarına ilişkin genel bir taslak dahi çizememişlerdir. Bununla birlikte makama gelenler kendi alanlarında başarılı, iyi niyetli ve maarifin öneminin farkında olan kimseler olsa da; eğitim-öğretim alanı bir deneme tahtasına dönüşmüş ve makama gelen kişiler kendilerinden beklenen mahareti ortaya koyamamışlardır.¹⁷ Bu tespitler II. Meşrutiyet döneminde maarif nazırlığı yapan kişilerin çok kısa süreli olarak göreve getirildikleri gerçeği ile birlikte değerlendirildiğinde son derece manidardır. Nitekim 8 Temmuz 1908 tarihinden 9 Temmuz 1917 tarihine kadar geçen dokuz yıl içerisinde 15 maarif nazırı değişmiş ve her yeni nazır kendisinden öncekileri eleştirip yapılanları değiştirmek istemiştir.¹⁸ II. Meşrutiyet döneminde kurulan hükümetlerdeki istikrarsızlık, dönemin bakanlıklarına da yansımış; eğitim alanında pek çok çalışma yapılmak istense de, beklenen sonuçlara ulaşılamamıştır.¹⁹

Eğitimdeki başarısızlığın elbette pek çok sebebi bulunmaktadır. Bunların başında, II. Meşrutiyet döneminde savaşlar nedeniyle eğitime yeterli kaynağın aktarılamaması gösterilmektedir.²⁰ *İslam Dünyası* dergisi ise eğitim-öğretimden beklenen başarının gösterilememe nedenini, pek çok kişinin iddia ettiği gibi maarif bütçesinin azlığına değil; öğretimi düzenlemek için yapılan çalışmaların, belirli bir gayeye yönelik olmayan *vukufsuzca* icraatlar olmasına bağlanmaktadır.²¹ Bu icraatlardan biri, şehirlere gönderilen eğitim malzemesinin/kitaplarının bölgenin nüfusuna göre oldukça az olmasıdır. Üstelik okutulması için gönderilen "Elifba" kitapları eski usul, yani "elif çomak gibi, be tekne gibi, te ona benzer usulü" devrinden kalmıştır. Yazarın dikkatini çeken kısım ise, maarif nazırının "Bu gibi kitapları gördüğünüz herhangi bir mekân ve zamanda derhal yok ediniz" dediğine şahit olmasıdır.²² Maarif nazırının imha edilsin dediği ve onaylamadığı kitapların, okullara eğitim materyali olarak gönderilmesi, dönemin eğitim planlaması açısından içinde bulunduğu olumsuz durumu gözler önüne sermektedir.

¹⁶ Muallim A. S., "Talim ve Terbiye: Bizde Usul-i Tedris 1", *İslam Dünyası*, 27 Mart 1913, c. 1, sayı:2, s. 28.

¹⁷ Muallim A. S., "Talim ve Terbiye: Bizde Usul-ı Tedris 3", *İslam Dünyası*, 8 Mayıs 1913, c. 1, sayı:5, s.76.

¹⁸ Mehmet Salih Erkek, "II. Meşrutiyet Dönemi Maarif Nazırları", *Tarih İncelemeleri Dergisi*, 2013, c.28, sayı:2, s. 398.

¹⁹ Salih Erkek, "II. Meşrutiyet Dönemi Maarif Nazırları", s. 401.

²⁰ Muhammet Şahin - M. Ahmet Tokdemir, II. Meşrutiyet Döneminde Eğitimde Yaşanan Gelişmeler", *Türk Eğitim Bilimleri Dergisi*, 2011, c. 9, sayı: 4, s. 853.

²¹ Muallim A. S., "Talim ve Terbiye: Bizde Usul-ı Tedris 3", s.76.

²² Muallim A. S., "Talim ve Terbiye: Bizde Usul-ı Tedris 3", s.77.

2. HALKI AYDINLATMANIN YOLU OLARAK VAAZ VE HUTBELER

Genel eğitimin ve mekteplerin durumuna dair ortaya konulan olumsuz tablo, *İslam Dünyası* dergisi yazarlarını, ülkenin kurtuluş çaresi olarak görülen halkın cehaletten kurtarılması ve aydınlatılması için farklı yollar aramaya sevk etmiştir. Mekteplerin ülke genelinde tüm halkın ulaşabileceği ve faydalanabileceği bir duruma getirilmesi, dönemin şartları açısından düşünüldüğünde oldukça zor ve çözümü zaman isteyen bir çaredir. Halkı aydınlatmanın önemli başka bir yolu olarak düşünülen basın yayın ise ancak sınırlı bir kesime ulaşabilmektedir.²³ Geniş halk kitlelerini kısa zamanda bilgilendirmek, motive etmek ve harekete geçirmek için aslında geçmişten gelen bir sözlü anlatım geleneği bulunmaktadır. Üstelik sözlü anlatımlar, hem okuma yazma bilmeyen halkı bilgilendirmek; hem de bizzat eğitimcilerin yeniliklerle tanışmalarını sağlamak için oldukça pratik bir araçtır. Nitekim dergide, eğitim alanındaki gelişmeleri konferanslarla eğitim camiasına duyurma amacıyla yapılan çalışmalar takdirle karşılanmış; özellikle öğretmenlere yönelik konferanslar gündeme alınmış ve bu yöndeki çalışmaların devamı istenmiştir.²⁴

Konferansların geniş halk kitlelerini kısa zamanda bilgilendirmek için oldukça pratik bir yol olduğu düşünülebilir. Ancak *İslam Dünyası* yazarları, İslam tarihi boyunca Müslüman halkı bilgilendirmenin en önemli araçlarından olan vaaz ve hutbelerin önemini, o dönemde özellikle vurgulamaktadırlar. Vaaz ve hutbelerin söz konusu tarihsel konumu, Osmanlı devletinin son döneminde çok daha fazla hissedilmiştir.²⁵ Bu kapsamda, dergide yayımlanan yazılarda; din görevlileri tarafından camilerde verilecek vaaz ve hutbelerle halkın aydınlatılmasının son derece pratik ve etkili bir yol olduğu sürekli vurgulanmıştır. Esasen vaaz ve hutbelerin, halkı aydınlatmada konferanslardan çok daha etkili bir tercih olmalarını sağlayacak bazı özel niteliklerini bu noktada ifade etmek faydalı olacaktır.

Her şeyden önce hutbeler Müslüman halk için çok önemli bir irşad aracıdır.²⁶ Konferanslar için yer tahsisinin her zaman mümkün olmamasına ve bu kelimenin halk vicdanındaki çağrışımlarının zayıf olmasına karşın, hutbelerin halk nazarındaki konumu çok daha özel ve önemlidir: *“İslam’ın bayram, Cuma hutbelerinin -şekil itibarıyla- kıymet-i ictimaiyyeleri ne kadar büyük, ne kadar ulvidir... Kürre-i arz üzerinde ne kadar İslam varsa hepsi öbek öbek haftada bir, senede iki defa ibadethanede, Allah evinde kemâl-i huşû ve saffetle içtima eder, toplanır ve bu içtimaa bir mecburiyet-i vicdaniyye ve diniyye ile iştirak ederler. İşte bu içtimada irad olunan hutbeler ne kadar büyük ehemmiyeti haizdir. Halka gitmek İslam’ı muvahhidini irşad için ne ele geçmez bir nimettir.”*²⁷ Halk, yoğun bir şekilde haftada ve yılın belli zamanlarında camiye iyi niyetle, istekle ve gönüllü olarak gelir. Bu sebeple hutbeler halkı aydınlatmak için çok büyük bir fırsat ve lütuf olarak görülmüş; milletin dünyevi ve uhrevi gelişimindeki önemli yeri farklı pek çok bağlamda tekrar tekrar vurgulanmıştır. Bununla birlikte bu irşad yolundan yeterince istifade edilememektedir. Nitekim camilerde verilen hutbeler faydasız ve manasızdır.²⁸ Bunun nedeni ise hutbelerin halkın anlayacağı dille yapılmıyor olmasıdır. Dergi yazarları, hutbelerin halk nezdindeki önemini bilmekte, ancak halk tarafından anlaşılmayan hutbelerin fayda

²³ Hadimüddin, “İrşad Tarikleri”, s. 9.

²⁴ Örneğin mekâtib-i iptidâiye ve rüşdiye muallimlerine dâru muallimin uzmanları ve öğretmenleri tarafından verilen konferanslar *“Küçük fakat ilmi, basit fakat feyiznak bir teşebbüs mebrurdur”* şeklinde tanımlanır. Konferansın içeriği ve konuşmacıları hakkında bilgiler verilir, bu tür konferansların öneminden daha önce de bahsedildiği ve bunun dikkate alınıp hayata geçmesinden dolayı duydukları memnuniyet belirtilir. Bkz. Muallim A. S., Talim ve Terbiye: Darulfünunda: Usul-i Tedris ve Terbiye Dersleri”, *İslam Dünyası*, 17 Ağustos 1913, c. 1, sayı:12, s.185.

²⁵ Bu hizmeti verecek din görevlilerinin yetiştirilmesine yönelik II. Meşrutiyet dönemindeki çalışmalar için bkz. Zeki Salih Zengin, “Osmanlılar’da II. Meşrutiyet Döneminde Yeni Açılan Medreseler ve Din Görevlisi Yetiştirme Çalışmaları”, *İslâm Araştırmaları Dergisi*, 2016, sayı: 36, s. 33-61.

²⁶ A. C. “Açık Mektup 2: Makam-ı Muallay-ı Meşihate Hutbeler Meselesi”, *İslam Dünyası*, 1913, c. 1, sayı:15, s.232.

²⁷ Hadimüddin, “İrşad Tarikleri”, s.10.

²⁸ Ebu’l-Kemal M. Akil, “Hutbe Nasıl Okunmalıdır?”, *İslam Dünyası*, 10 Kasım 1913, c. 1, sayı:17, s.262.

sağlamayacağı hususuna da özel önem vermektedir. İlk sayısından itibaren anadili ile hutbe meselesinin gündeme alındığı dergide, her fırsatta bu konuya dair yazılar neşredilmiş, örnek metinler yayınlamış, Arapça metnin arkasına eklenecek Türkçe bir bölümün önemi açıklanmıştır. Bunun yanında hutbe ve vaazların içeriği konusundaki diğer eksikliklere de dikkat çekilmiş, cami eksenli din eğitiminin amaç ve içeriğinin ne olması gerektiğine dair fikirler paylaşılmıştır. Ayrıca bu konularla bağlantılı şekilde, irşad faaliyetlerini yürütmekle görevli din görevlilerinin yeterlikleri de dergi gündeminde yerini almıştır.

2.1. ANADİL İLE HUTBE

II. Meşrutiyet dönemine gelinceye kadar Osmanlı'da hutbeler, Abbasiler dönemindeki formu esas alınarak büyük ölçüde şekle dikkat edilerek hazırlanmış, bu sebeple içeriği gölgede kalmıştır. Tebaasının çoğunluğu Arapça bilmeyen Osmanlı devletinde hutbeler, Arapça bilen bilmeyen ayrımı yapılmaksızın ülkenin tamamında uzun yıllar Arapça okutulmaya devam etmiştir. Hutbelerin şekil olarak belli bir formda devam etmesinde onun siyasi bir amaç barındırması da etkili olmuştur denebilir. Bununla birlikte içeriği anlaşılmadığı sürece, ister dini ister siyasi hangi amaçla kullanılırsa kullanılsın, hutbelerin dinleyicisine hiçbir fayda sağlamayacağı, sadece onları anlık heyecanlandırmaktan ve ibadetin bir unsurunu şeklen yerine getirmekten öteye bir faydasının olamayacağı açıktır.²⁹

Halkı irşad faaliyetlerinin etkili bir yolu olan hutbelerin Arapça olarak okunması ve namaz kılmak için camiye gelen cemaatin büyük çoğunluğu tarafından anlaşılabilmesi, hutbeler vasıtasıyla elde edilecek pek çok fayda imkanının kaçırılması anlamına gelmektedir: *"Bunda tabii cemaat-i İslamiyenin kabahati yoktur. Çünkü insanlar tab'an anlamadıkları şeylerden hoşlanmazlar, dinlemezler... Ama böyle camide olduğu gibi dinlemeye mecbur olunca işte böyle horul horul uyurlar... İstanbul'un her camiinde aynı saatte zavallı Müslümanlar taharet, abdestten sonra temiz bedenle saf kalple Allah'ına ibadet, secde etmek, hatibin uhrevi dünyevi sözleriyle dimağını nurlandırmak için hazırlanıp camilere gelir, bir, buçuk saat vakit geçirirler... Fakat neticede maatteessüf zerre kadar istifade edemeyip avdet ederler. İstanbul'da böyle olduğu gibi memleketimizin başka cihetlerinde, bilfarz Anadolu'da daha beterdir."*³⁰ Bu durumun çaresi ise açıktır: *"Lakin bu halin devamı bundan sonra olsun tecviz olunmayıp Müslümanların nefini temin edecek bir çare düşünmelidir ki bu da hutbelerimizi hiç olmazsa kısmen Türkçeleştirmek suretiyle olur..."*³¹

Hutbenin faydalı olabilmesi için öncelikle hutbede söylenenin halk tarafından anlaşılması gerekir. *İslam Dünyası* dergisi, hutbelerin dinleyen kişinin anlayacağı dilde, yani anadilde olmasını, Türkçe bir bölümün eklenmesini temel bir konu olarak ele almaktadır. Ancak böyle olduğunda ümmet, manasız ve gereksiz boş sözlerden kurtulabilir.³² Nitekim söylenen sözün muhatap tarafından anlaşılması esastır. *"Biz her kavme, anlasınlar diye kendi lisanlarıyla konuşan peygamberler gönderdik"*³³ ayeti gereği, hutbeler de halkın anlayacağı dil ile yapılmalıdır.³⁴

²⁹ Recai Doğan, "Cumhuriyet Öncesi Dönemde Yaygın Din Eğitimi Açısından Hutbeler", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 1999, c. 39, sayı:1, s.499. Ayrıca bkz. Şeref Göküş - Mehmet Şahin - Zahide Yılmaz, "Cumhuriyet Dönemi Türkçe Hutbe Tartışmaları ve Ali Vahid Üryanizade'nin "Türkçe Hutbeler" Adlı Kitabı Üzerine Bazı Değerlendirmeler", *TYB Akademi: Dil Edebiyat ve Sosyal Bilimler Dergisi*, 2021, c. 11, sayı: 31, s.131-136.

³⁰ A. C. "Açık Mektup 2: Makam-ı Muallay-ı Meşihate Hutbeler Meselesi", s. 233.

³¹ A. C. "Açık Mektup 2: Makam-ı Muallay-ı Meşihate Hutbeler Meselesi", s. 233.

³² Yazar Belirtilmemiş, "Anadiliyle Hutbe", *İslam Dünyası*, 18 Temmuz 1913, c. 1, sayı:10, s.155.

³³ İbrahim, 14/4.

³⁴ Hadimüddin, "İrşad Tarikleri 2", *İslam Dünyası*, 27 Mart 1913, c. 1, sayı:2, s.25.

Dergi, anadili ile hutbe konusuna verdiği önemi, daha ilk sayısında Türkçe hutbe dercedileceğini belirterek³⁵ ve derginin son sayılarına kadar başlıkla pek çok yazı kaleme alarak göstermiştir. Türkçe okunacak hutbeler, halkı irşad için en etkili yoldur: “*Ben esbab-ı inhitatımızı da çare-i necatımızı da - başlıca- camilerde, bilhassa hutbelerimizde arayanlardan ve Rusya’da sair yerlerde olduğu gibi Cuma hutbelerini anadili ile okumaya başlar başlamaz çok şey kazanacağımıza itikad edenlerdenim... Binaenaleyh bence halka gitmek, halkı irşat etmek için en elverişli ve doğru tarik cami, minber yoludur...*”³⁶ Bu önemi ve gerekliliğine rağmen, Türkçe hutbe uygulaması karşısında bu dönemde bir direnç bulunmaktadır. Bu noktada geleneksel uygulamanın yanında, Meşihat’ın anadili ile hutbe konusundaki fetvasının da etkili olduğu düşünülebilir. Nitekim 1891 yılı Temmuz ayında İşkodra (Arnavutluk)’da İmam Hasan Efendi Cuma hutbesini okuduktan sonra mealini Arnavutça okumuş, bunun üzerine çıkan olaylar neticesinde Meşihat makamına görüş sorulmuştur.³⁷ Karar, hutbenin Arapça olarak okutulmasına devam edilmesi yönünde olmuş, anadili ile okunmasına cevaz verilmemiştir.³⁸ Bu kararın alınmasında salt dini bir gerekçenin ötesinde, halkının bir bölümü Müslüman olan Arnavutların Osmanlıya olan bağlılığının devamına yönelik bir istek söz konusudur.³⁹ Zira anadilde eğitim talebi ile bağımsızlık düşüncesinin bağı dikkate alındığında, Osmanlı Devleti bu dönemde farklı etnik unsurlara sahip Müslüman halkını, ortak din dili olarak gördüğü Arapça ile bir arada tutma gayreti⁴⁰ içinde olmuştur. *İslam Dünyası* dergisi ise verilen fetvaya ya da yaşanan bu gelişmelere değinmeden, konuyu uygulamanın halka ve ülkeye faydası üzerinden gündemine almaktadır. Anadili ile hutbe uygulamasına ikna için teorik ve tarihsel açıklamalar yapılmış ayrıca Rusya’daki anadili ile hutbe uygulamalarının olumlu sonuçları paylaşılmıştır. Faydası görüldükçe, başlangıçta anadili ile hutbeyi caiz görmeyenlerin dahi, bu fikirlerinden vazgeçtikleri ifade edilmiştir.⁴¹

Anadilde hutbenin halkı aydınlatma konusundaki işlevi, dergi sayfalarında farklı vesilelerle açıklanmasına rağmen, bu uygulamanın kabul edilip yaygınlaşması konusunda beklenen etki oluşmamıştır. Dergi yazarları bu durum karşısındaki üzüntülerini de yine yazılarında paylaşmakta; bununla birlikte bu konudaki kararlılığını devam ettirerek umut verici örnekleri yayınlamaya devam etmektedir. Bunlardan biri, İstanbul’un mahalle camilerinden birinde hutbenin Türkçe okunduğuna ve bu uygulamanın halktan büyük rağbet gördüğüne dair verilen bir haberdir. Dergide bu güzel haber ile iftihar edildiği belirtilmiş, ayrıca bu örneklerin çoğalması için dua edilmiştir.⁴² Ayrıca, dergi yazarları, Türkçe hutbe konusunda yapılan pek çok yayına rağmen beklenen etkiyi görmeseler de, ümitsizliğe düşmeyeceklerini ve bu konudaki yazılarına devam edeceklerini hatırlatmaktadır.⁴³ Esasen, onlar bu konuda bir direnç olduğunun, kadim bir geleneğin hemen değiştirilemeyeceğinin farkındadır. Bu

³⁵ Muallim M. Nuri, “Talim ve Terbiye: İslam’ın Terakkisi Yalnız (Usul-ı Terbiye)nin Tanzimi ile Olacaktır!”, s.10

³⁶ Hadimüddin, “İrşad Tarikleri” s.10.

³⁷ BOA, DH. ŞFR. (Dahiliye Nezareti Şifre Evrakı), Tarih: H.24.04.1307, 150/54

³⁸ BOA, DH. ŞFR. (Dahiliye Nezareti Şifre Evrakı), Tarih: H.29.04.1307, 150/61.

Meşihat tarafından Arnavutça hutbe okunmasına cevaz verilmemesi huzursuzluğa neden olmuş, (BOA, DH.MKT. (Dâhiliye Nezâreti Mektûbî Kalemi), Tarih: H. 5.12.1308,1849/17.); gelişen olaylar üzerine bölgede asayişin sağlanması için tedbir alınmıştır (BOA, DH.MKT. (Dâhiliye Nezâreti Mektûbî Kalemi), Tarih: H. 5.12.1308,1849/86)

³⁹ Bu dönemde milliyetçilik akımı, Balkanlarda etkisini belirgin şekilde hissettirmektedir. Yunan, Bulgar ve Sırp halkları bağımsızlıklarını ilan ederken, etnik ve dini yapısı farklı olan (üç farklı dine mensup) Arnavutluk’ta ise bu süreç daha farklı ilerlemiştir. Bkz. İsmail Yücedağ - Nurgün Koç, “Arnavutlar Arasında Anadilde Eğitim Talepleri ile Alfabe Tartışmaları ve Osmanlı Devleti’nin Tutumu”, *Journal of History Culture and Art Research*, 2018, c.7, sayı:1, s.506-526.

⁴⁰ Zeki Salih Zengin, “Osmanlılar Döneminde Yaygın Din Eğitimi Faaliyeti Olarak Hutbeler”, *Çukurova Üniversitesi SBE. Dergisi*, 2008, c.17, sayı: 1, s. 388.

⁴¹ A.C. “Açık Mektup 2: Makam-ı Muallay-ı Meşihate Hutbeler Meselesi”, s. 233.

⁴² Yazar Belirtilmemiş, “Anadiliyle Hutbe”, *İslam Dünyası*, 22 Mayıs 1913, c. 1, sayı:6, s.88.

⁴³ Yazar Belirtilmemiş, “Hutbe-i İd-i Kurbân, Anadili ile”, *İslam Dünyası*, 10 Kasım 1913, c. 1, sayı:17, s. 265. Not: Bu yazının yazarı İslamcı Dergiler Projesi ve İSAM kayıtlarında N.Y (Niyaz Mehmed) olarak belirtilmektedir. Ancak yazı, derginin Anadili ile hutbe konusundaki genel açıklamaları ile başlamakta, daha sonrasında Niyaz Mehmed’e ait hutbe örneği verilmektedir. Alıntı yapılan kısım Niyaz Mehmed’e ait olmadığı için yazar belirtilmemiş şeklinde ifade edilmiştir.

nedenle, bir fikrin yaygınlaşmasının belirli bir süre gerektireceğini ifade ederek, Rusya'daki Tatarca hutbe uygulamalarının olumlu sonuçlarını örnek göstermekte ve değişimin gerçekleşmesi için çalışmakta, milletimizin de bu uygulamadan fayda sağlamasını temenni etmektedirler.⁴⁴

Türkçe hutbe konusunda pek çok yazıya rağmen beklenen etkinin görülmemesi, *İslam Dünyası* yazarlarını bu konudaki açıklamalarında farklı argümanlar ileri sürmeye sevk etmiştir. Anadilde hutbe uygulamasının kabul edilmesinde yaşanan zorluk, mevcut hatiplerin bu konuda yeniliğe açık bir düşünceyi kabul edemediklerini göstermektedir. Bunun üzerine dergide, Peygamberimiz döneminden itibaren hutbelerin millet üzerinde ne kadar etkili olduğu, ancak hutbelere en çok ihtiyaç duyulduğu bir dönemde bu etkinin sağlanamadığı belirtilir⁴⁵ ve bu konuda geleneğe bağlılığın devam etmesine sebep olan ve Peygamberimiz (s.a.s.) döneminden nakledilen çeşitli olaylar ve rivayetler hakkında açıklamalar yapılır. Bunlardan biri Selman-ı Farisi'nin kendi hemşerilerinin Arapçaya vâkıf olmadıkları için hutbeyi anlayamadıklarını belirttiğinde Peygamberimizin (s.a.s.) "dinlesinler" şeklindeki buyruğudur.⁴⁶ Ebu'l-Kemal M. Akıl, konuyu açıklamak için, hutbenin Peygamberimizden günümüze kadar geçirdiği değişim ve bu süreç içinde hutbeye yapılan eklemeleri örnek göstermektedir. Bu çerçevede, Dört Halife Döneminde hutbeler, başlangıçtaki şeklini korumuş; ancak her halife kendine özgü bir şekilde belli ayetleri hutbe sonunda okumuşlardır. Özellikle Ömer b. Abdülaziz dönemindeki eklemeler hatırlatılarak; başlangıçta dua, vaaz ve nasihatten ibaret olan hutbenin pek çok ilave ile günümüzdeki şeklini aldığı açıklanmaktadır. Bu ilaveler yapılırken o zamanki ulema, dönemin sebep ve saiklerini dikkate almıştır. Bugün de aynı şekilde Meşihat ve Ulema, Müslümanların selameti ve gelecekleri için hutbeye ana dilde/Türkçe olarak bir parça ilave edilerek irad edilmesine müsaade etmelidir. Hatta bunu yaparak gevşemeye başlayan İslam esaslarının takviyesine hizmet etmelidir.⁴⁷ Bu açıklamalar, İslamcı aydınların fıkıh alanında Kur'an ve Sünnet dışında kalan otoriteleri sorgulayarak ictihadın ön plana çıkartılmasına yönelik söylemleri⁴⁸ ile aynı doğrultudadır.

Dergi yazarları, hem teorik açıklamalar, akla dayalı ikna çabaları ve tarihsel örneklerle; hem de işe yarayacağını düşündükleri güncel örneklerle Türkçe hutbe konusuna verdikleri önemi ortaya koymaktadır. Yazılarda, mantıksal ikna çabası yanında, dini duygulara hitap ederek okuyucuyu etkileme çabası da gözlerden kaçmamaktadır. Bu hissiyatı gösteren bir örnek, manasını anlayarak hutbe dinlemenin dinin vazifelerinden olduğunu belirten Canpolat'ın, tesadüfen gittiği bir camide verilen Türkçe hutbenin cemaat üzerindeki etkisini anlattığı yazısında görülebilir. O, cemaatin huşu içinde Arapça hutbe ve duaları dinlediğini, ancak anlamadığını gözlemlemiş; Arapça kısım bittikten sonra cemaatin, hatibin Türkçe olarak verdiği kısmı can kulağıyla dinlediğini görmüştür. Nihayet Canpolat, hutbenin herkesin bilip anlayacağı dilde okunduğunda cemaatte oluşturduğu olumlu etkiyi şu ifadelerle anlatmaktadır: *"Hutbeye yeni başlanıyormuş gibi herkes dinlemek için bir hazırlık gösteriyordu. Çünkü yeni başlayan cümle öyle bir cümle idi ki güya hatip efendi hazretlerinin nurlu ağzından çıkan sözler camiin saf ve münevver havasını dalgalandırarak cemaatin kalbine çarpıyor, cemaatte bu çarpıntıdan hâsıl olan haşyet-aver tesir ile gözlerini minbere dikiyordu. Çünkü bu hutbe herkesin bilip anladığı bir lisanla söyleniyordu."*⁴⁹

⁴⁴ Yazar Belirtilmemiş, "Anadiliyle Hutbe", 18 Temmuz 1913, s.155.

⁴⁵ Ebu'l-Kemal M. Akıl, "Hutbe Nasıl Okunmalıdır?", s. 262.

⁴⁶ Ebu'l-Kemal M. Akıl, "Hutbe Nasıl Okunmalıdır?", s. 263.

⁴⁷ Ebu'l-Kemal M. Akıl, "Hutbe Nasıl Okunmalıdır?", s. 263.

⁴⁸ Azmi Özcan, "İslamcılık", *TDV İslam Ansiklopedisi*, İstanbul, 2001, c. 23, s. 62.

⁴⁹ Talebeden Canpolat, "Türkçe Hutbe", *İslam Dünyası*, 19 Ocak 1914, c. 1, sayı:21, s. 233.

2.2. VAAZ VE HUTBELERİN İÇERİĞİ

Hutbelerin Arapça olarak okunması ve onu dinleyen halkın Arapça bilmiyor olması, mevcut haliyle hutbelerden elde edilecek faydayı engellemektedir. Beklenen faydanın elde edilememesinin bir başka nedeni ise bu faaliyetlerin içeriğinin, asıl amaçlarına uygun olacak şekilde belirlenmemesidir. Nitekim bütünüyle Arapça okunan hutbelere Türkçe bir bölüm eklendiğinde, ya da Türkçe yapılan vaazlar düşünüldüğünde verilen mesajların önemi ortaya çıkmaktadır. Dergi bir yandan her hafta Cuma günleri camiyi dolduran halka anlayabilecekleri dilde mesajlar iletmek gerektiği konusuna yoğunlaşırken; diğer taraftan minberlerde halka yapılmakta olan vaaz ve hutbelerin içeriklerinin de bu faaliyetlerden beklenen amaca uygun şekilde hazırlanması gerektiğine dikkat çekmektedir.

Vaazlardan maksat Müslümanların dünya ve ahiret saadetleri ve kurtuluşlarıdır. Ancak mevcut durumda Müslümanlar hem dünyaca ve hatta ahiretçe çok geri kalmışlardır: *“Mevizalardan maksat Müslümanların dünyevi ve uhrevi saadet ve terfihleri iken bugün milel-i muhtelifi içinde Müslümanlar maatteessüf dünyaca ve hatta birçoğu ahiretçe de en ziyade geri kalmışlardır. Sebebi şüphesiz muayyen bir maksatla hareket edilmemesinden ve neticesinde suret-i matlube de vücuda gelmemesindedir.”*⁵⁰ Bu geri kalmışlığı anlamak için camilerde irad edilen dini meseleler dışındaki vaazları dinlemek yeterlidir. İslam, tüm Müslümanları çalışmaya teşvik ederken, yapılan vaazlarda halk bu amaçtan uzaklaştırılmaktadır. Çalışmak yerine, gece gündüz Allah’tan bağışlanma dilemek ve niyazda bulunmak gerektiği telkin edilmektedir. Ancak, Müslümanların çalışmaya ve üretmeye en fazla ihtiyacı olduğu bir dönemde, halkı sadece namaza ve niyaza yöneltmeye çalışan vaizler gaflet içindedirler. Vaizlerin yapmaları gereken çalışmaya ve üretmeye teşvik etmek olmalıdır.⁵¹ Vaazlarda halka ahlaki faziletler öğretileceği yerde, bu yolla ahlaki reziletler öğretilmekte ve böylece halk yanlış bir istikamette yönlendirilmektedir. Bu anlatımlarda, tembelliğin ahlaki anlamda kötülük; çalışmanın ise fazilet olarak değerlendirilmesi dikkate değerdir. Bu çerçevede dünyada mutluluğu elde edemeyenlerin durumunun ahirette de şüpheli olacağı ifade edilerek, belli bir amaca yönelik çalışmanın dini açıdan gerekliliği şöyle açıklanır: *“Hayat; çalışmak, uğraşmak ve nihayet muvaffak olmak demektir. Cidal-i hayatta muvaffak olamayanlar, dünyasını refah ile geçiremeyenlerin ahireti de şüphelidir. Hele Cenab-ı Peygamberin dehaet-i hakikat beyanından sadır olan (inne ehu yükrehul abdil batal) hadis-i şerifi ortada dururken Müslümanları ataletle teşvik etmeyi bir türlü anlamadım, anlayamam.”*⁵² Asıl meziyeti, hikmeti ve manası unutulduğu için, minberlerde irad edilen hutbelerde de halka tembellik ve hurafeler telkin edilmektedir. Bu nedenle mevcut hutbeler *“...Hitabdan nutuktan başka her şeye benzeyen, suni yaygaralarla manasız bidatlerle ümmet-i İslam’a atalet batâet telkin olunan, uyuşukluk tembellik nefh edilen”*⁵³ söylem biçimleri olarak nitelenmiştir.

İslam Dünyası dergisi yazarları, Batı karşısında ilimde ve üretmede Müslüman ülkelerin geri kaldıklarını tespit etmişler ve milleti bu kötü durumdan kurtarmanın yolunu halkı irşad etmekte görmüşlerdir. Dolayısıyla bu irşad faaliyetinin içeriği de bilmek, kazanmak ve üretmenin önemi üzerine şekillenmelidir. Bu konuyu ele alan Hadimüddin, hutbelerde Müslümanlara öncelikle bilmenin ve kazanmanın telkin edilmesi gerektiğini; çünkü maddi ve manevi servete layıkıyla sahip olan bir milletin, ancak gerçek manada yaşamaya hak kazanmış demek olacağını belirtir. Bugün yapılması gereken

⁵⁰ Ebu'l-Kemal M. Akil, “Mesail-i Diniyemiz ve Vaazlar 2”, *İslam Dünyası*, 1913, c. 1, sayı:16, s. 248.

⁵¹ Ebu'l-Kemal M. Akil, “Mesail-i Diniyemiz ve Vaazlar 2”, s.248.

⁵² Ebu'l-Kemal M. Akil, “Mesail-i Diniyemiz ve Vaazlar 2”, s.248.

⁵³ Hadimüddin, “İrşad Tarikleri 2”, s. 24.

bilginin, ilmin, fennin, hüner ve marifetin insanın yaşamına katacağı servet ve mutluluğu anlamaları için Müslüman halkı uyarmaktır.⁵⁴ Bu ifadeler İslamcılarının “Hikmet Müslümanın yitik malıdır, İslâmiyet gelişmeye engel değildir, insan için çalışmak esastır ve Müslümanlar mutlaka kuvvetli olmalıdırlar” şeklinde ifade edilebilecek düşüncelerinin⁵⁵ bir yansıması gibidir.

Eğitimin her alanında belli bir gayeye yönelik hareket etmek gerektiğini, başarının hedefin güzelce tayin edilmesiyle gerçekleşebileceğini⁵⁶ belirten dergiye göre; gayesizlik, cami eksenli din eğitiminin de ciddi bir sorunudur. İslamcılar, ülkenin kurtuluşu için ideal çözümü, ortak ve belli bir amacın hem örgün hem de yaygın eğitim kurumları için, daha geniş çerçevede ise ülkenin kurtuluşuna hizmet edebilecek her faaliyet için belirlenmesinde ve tüm faaliyetlerin bu amaca hizmet edecek şekilde yürütülmesinde görmektedir. Böyle bir gaye ve bu gayeye ulaşmak için gereken yolların belirlenmemesi, başarı önünde temel bir engel olacaktır ki, şu an yaşanan durum da tam olarak budur.⁵⁷ Bu çerçevede vaazların amacı milletin irfan seviyesini yükseltmektir.⁵⁸ Ancak mevcut vaazların bu beklentinin çok gerisinde olduğunu Mehmed Cemal bir bayram namazı öncesinde dinlediği vaazı örnek vererek açıklamaktadır. O, öncelikle vaizlik gibi önem verdiği bir makamın cahil kimselerin eline kaldığını, hâlbuki vaizlik makamının çok ulvî olduğunu ve vaizden beklenenin dini telkin ve talim etmek olduğunu belirtir. Bu beklentiye karşın dinlediği vaazda, dünyada herkesin zengin olmamasının ilahi bir emir olduğu, Müslümanın kendisine yetecek kadardan fazlasına sahip olmaması gerektiği ve fazlasının hesabını veremeyeceği telkin edilmiştir. Yazar, vaizin bu ifadelerini Müslümanların gelişimine engel olmaya çalışmak olarak nitelemekte ve buna anlam veremediğini ifade etmektedir. Hiçbir din ve mezhep, mensuplarını geliştirmekten ve ilerlemekten menetmediği halde, Müslümanların bunu neden yapmak istediğini sorarak, İslam adına yapılan bu yanlışlık karşısındaki üzüntüsünü ifade etmektedir. Ona göre bu durum, vaizin cahilliği ve malumatfuruşludur ve İslam’a böyle bir leke sürülemez. Cahil kişilerin bu tür makamlara getirilmemesi ve din kisvesi altında halkın bu safsatalarla kalbinin kirlenmemesi için meşihat makamına çağrıda bulunarak yazısını “*Terakki ve tealinin metrebe-i kusvaya erdiği yirminci asır medeniyette bulunduğumuz halde İslamlara telkin edilen hala cehalet mi olacak?*”⁵⁹ sorusuyla bitirir.

Dini düşünceyi, taklit, bidat ve hurafelerden arındırarak, İslam dünyasını geri kalmışlıktan kurtarmak, bu amaçla ilmin önemini halka minber yoluyla anlatmak gerektiği fikri, *İslam Dünyası* dergisinde çeşitli dini dayanaklarla desteklemektedir. Konuyu ayrıntılı ele alan Hadimüddin, öncelikle Hz. Peygamber’in “İlim Çin’de bile olsa arayınız” hadis-i şerifini dayanak göstermektedir. Peygamberimizin o dönemde gidilmesi son derece zor ve Ehl-i Kitap bile olmayan bir memlekete ilim amacıyla gidilmesini emretmedeki maksadına dikkat çekerek, Peygamberimizin bu emrine rağmen mekteplere çocukları yollamaktan çekinmenin yanlışlığı açıklar: “*Bu emr-i nebevi meydanda iken kendi mekteplerimizde bile yenilikten teceddütten korkarak evladını çocuğunu yollamaktan çekinen dindaşlarımızın Müslümanların şayan-ı esef ahvaline ne demelidir!..*”⁶⁰ İkinci delil, “İlmin İslam’ın hayatı, imanın direği olmasıdır. Kim bir ilmi başkasına, bilmeyene öğretirse Cenab-ı Hak ona ecir ve sevap ihsan eder. Kim de bir ilmi öğrenir ve sonra da onunla amel ederse, Allah ona bilmediği şeyleri de

⁵⁴ Hadimüddin, “İrşad Tarikleri 2”, s. 24.

⁵⁵ Özcan, “İslamcılık”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, c. 23, s. 63.

⁵⁶ Ebu’l-Kemal M. Akil, “Mesail-i Diniyemiz ve Vaazlar 2”, s. 247.

⁵⁷ Ebu’l-Kemal M. Akil, “Mesail-i Diniyemiz ve Vaazlar 2”, s. 248.

⁵⁸ Mehmed Cemal, “Açık Sütunlar: Hâlâ Cehalet mi Telkin Edilecek?”, *İslam Dünyası*, 1913, c.1, sayı:18, s.287.

⁵⁹ Mehmed Cemal, “Açık Sütunlar: Hâlâ Cehalet mi Telkin Edilecek?”, s. 288.

⁶⁰ Hadimüddin “İrşad Tarikleri 2”, s.25.

öğretir” şeklinde tercüme edilebilecek beyanıdır. Bu açıklamadan sonra Hadimüddin, ilimsizlik devam ettiği müddetçe Müslümanların imanının da tehlikeye girdiğini özellikle vurgulamaktadır. Bu vurgu, halkın inancını korumak amacıyla yeniliklerden ve ilim öğrenmekten uzak durma düşüncesinin yanlışlığına işaret etmekte, böylece ilim öğrenmeye teşvik konusunda halkın dini duyguları harekete geçirilmeye çalışılmaktadır. Diğer bir delil Peygamberimizin “Beşikten mezara kadar ilim öğrenin” buyruğudur. Ona göre, Peygamberimizin bu hadisi halka açıkça anlatılabilsediydi, İslam eğitimi bu kadar geri kalmazdı.⁶¹

Vaazlar müminlerin dünya ve ahiret saadetlerini sağlayacak ilmi ve fenni kaideleri bildirmelidir. Buna karşılık vaazlarda verilen nasihatler ve fetvalar, vaizlerin dikkatsiz davranışları nedeniyle, halkı tereddüde düşürmektedir: *“Hâlbuki vaiz efendiler bu suretle hareket etmiyorlar. Her biri bir türlü söylemekle herkesi tereddüde düşürüyorlar. Mesela bir vaiz efendi, kürsüye çıkar haziruna cenaze namazında selam verilmeden evvel ellerin saliverilmesi namazın ifsadını mucib olduğunu söyler. Diğeri kalkar imamın son tekbiriyle namazın hitamı cihetiyle imamın es-selamu aleyküm dediği sırada evvela eller saliverilmek ba'de iki tarafa selam verilmek lazım olduğunu beyan eder...”*⁶² Bahsi geçen konuda ulemanın farklı fikirleri olabilir ve bunlar doğru da kabul edilebilir. Ancak herkese hitap eden vaazların, bu gibi farklılıkları dinleyen cemaatin durumunu dikkate alarak hazırlanması gerekir. Camiler ilmi tetkiklerin yapılacağı yerler değildir; bunun için çeşitli fikirlerin buralarda söylenmesi cemaatin zihninde karışıklık meydana getirecektir. Bu sebeple camilerde tafsilata girilmeden gerçek hakikatler açıklanmalı, konunun farklı yönlerini medreselerde hocalar öğrencilerine aktarmalıdır. Çünkü medrese talebeleri konuya az çok vâkıftırlar, bu sözleri anlayıp kemale ererler. Vaazlarda ise bu karışıklığın kaldırılması ve dini konularda en salim bir yolda tebliğin yapılması gerekir.⁶³ Bu açıklamalar, vaaz hazırlamada dikkat edilmesi gereken çok temel bir hususu hatıra getirmektedir. O da, vaazların dinleyen kesimi dikkate alarak hazırlanması, onların ihtiyaçlarına göre sunulması ve konuların bu minvalde seçilmesi gerekliliğidir. Bu durum vaazların hangi amaçla yapıldığına dair bir farkındalığa sahip olunmadığını, eğitim konusundaki gayesizliğin vaaz konusuna da yansıdığını göstermektedir.

Vaizlerin cehaletle insanları din adına atalet ve tembelliğe, sadece ahireti kazanmak amacıyla dua ve ibadete yönelten öğütleri,⁶⁴ içinde bulunulan çağın gereklerini ve ihtiyaçlarını dikkate almamaları, dünyayı kazanmak için uğraş verilmesinin anlamsızlığı ve çalışmamaya, kazanmamaya dair çabaları,⁶⁵ halkın kafasını karıştıracak onları tereddütte bırakacak konulardaki açıklamaları karşısında çözümün adresi, meşihat makamıdır. Vaizlerin belli bir gayesi olmalıdır; ancak bu gayeyi tespit etmek ve bu yolda ilerlemek kişisel gayretlere bırakılmamalıdır. Ortak bir gaye ve yol belirlenmeli, bu gayeye yönelik eserler neşredilmelidir. Üstelik bu eserler, sadece ulema tarafından değil, aynı zamanda iktisadi ve siyasi konularda zihni aydınlanmış kişilerden de oluşan bir heyet tarafından ve çok kısa zamanda telif edilmelidir. Eserin dini meselelerden ibaret ilk kısmı ulema; ikinci kısmı ise hem ulema hem de çağdaş medeniyeti bilen iktisadi ve siyasi konularda aydın kişilerden oluşan bir heyet marifetiyle telif ettirilmelidir. Böylece bu gayesizlik ortadan kaldırmalıdır.⁶⁶

⁶¹ Hadimüddin “İrşad Tarikleri 2”, s.25.

⁶² Ebu'l-Kemal M. Akıl, “Mesail-i Diniyemiz ve Vaazlar-1”, *İslam Dünyası*, 1913, c. 1, sayı:15, s. 234.

⁶³ Ebu'l-Kemal M. Akıl, “Mesail-i Diniyemiz ve Vaazlar 1”, s.235.

⁶⁴ Ebu'l-Kemal M. Akıl, “Mesail-i Diniyemiz ve Vaazlar 2”, s.248.

⁶⁵ Hadimüddin, “Cemaat-i İslamiye ve Köy İmamları”, *İslam Dünyası*, 16 Nisan 1914, c.2, sayı:3, s.38.

⁶⁶ Ebu'l-Kemal M. Akıl, “Mesail-i Diniyemiz ve Vaazlar 2”, s.248.

Vaaz ve hutbelere yönelik din görevlilerine örnek teşkil edecek ve içeriği uygun şekilde hazırlanmış eserlerin hazırlanmasında disiplinler arası çalışmanın önemi dikkat çekicidir. Nitekim İslamcı aydınlar, din ve ilim konusunun birlikte ele alınması gerektiği kanaatindedir ve bu kanaat cami eksenli din eğitimi faaliyetlerinin içeriğinin belirlenmesi konusunda da kendini göstermektedir. Tüm bu gayretler ise ortak bir amaca hizmet etmelidir: “*İster bir zat tarafından telif ve daire-i meşihatce kabul olunsun, ister bir heyet marifetiyle telif ettirilsin, böyle bir eserin derece-i ehemmiyeti müstağni izahdır. Çünkü tarz hareketini şaşırılmış bazen gülünç karışıklıklara da meydan açmış olan vaazların da şu hali ortadan kalkacağı gibi herkes bilmediğini bilmeye çalışacak ve artık birinin başka türlü diğerinin diğer başka türlü yapmasına söylemesine mahal kalmayacağı için mesail-i diniyye de daha büyük bir suhuletle belenilmiş olacağıdır.*”⁶⁷

Vaaz ve hutbelerin içeriği konusundaki eleştiriler ve din görevlileri için bir eser meydana getirilmesi gerektiğine dair ifadeler, din görevlilerinin yeterlikleri konusunun da ele alınmasını zorunlu kılmaktadır.

2.3. DİN GÖREVLİLERİNİN YETERLİKLERİ

İslam Dünyası dergisi hutbe ve vaazlar konusunu ele alırken pek çok noktada din görevlilerinin niteliklerine de değinmiştir. Esasen bu döneme kadar, vaaz ve hutbe hazırlamak ve sunmak konusunda doğrudan kişisel yeterlikler ön plana çıkmıştır. Dergi yazarları minber yolu ile halkı aydınlatma konusunda büyük bir sorumluluk yükledikleri imam, hatip ve vaizlerin -bilhassa köy imamlarının- bu görevi yerine getirebilecek yeterliklere sahip olmaları gerektiği hususunu sıklıkla dile getirmişlerdir. Bu çerçevede din görevlilerinin Osmanlı Devleti'nin son dönemlerinde yaşamış olduğu itibar kaybı, dergi yazarlarının gündemindedir. İtibar kaybının onların yeterlikleri ile doğrudan bağı ise net bir şekilde belirtilmektedir.

Eskiden beri Müslümanlar köy ve mahalle imamlarına büyük önem vermiş; onlara derin hürmet göstermiştir. Bunun sebebi, onların sadece namaz kıldırarak görevli olmayıp, aynı zamanda köylüye rehberlik ve muallimlik yapmaları, çeşitli işlerinde halka yol göstermeleridir.⁶⁸ Bununla birlikte, hâlihazırdaki köy imamlarının çoğu cahil kimselerden oluşmaktadır. Bu insanlar, köylüyü aydınlatmak bir tarafa, onlardaki fikri ve fiili gelişmeyi yok etmeye çalışan hurafelerle uğraşan; ancak bunu kötü niyetlerinden değil, cahilliklerinden yapan kimselerdir: “*Bugün köy imamlarının ekserisi gayet cahil, nadan adamlardır. Cemaat arasında husulü muhtemel olan hareket-i fikriyye terakkiyat-ı fiiliyyenin imhasına çalışan hurafat naşiri kimselerdir. Fakat bütün bunları saika-i garazla değil belki an cehil yapan biçarelerdir.*”⁶⁹ Bu nedenle halkın imamlara yönelik eski hürmeti kalmamıştır. Hâlbuki bu makama gelen kişilerin sahip olması gereken, biraz dini ve dünyevi malumat ile içinde bulunulan zamanın haline vâkıf olmaktır. Bu yapıldığında köy imamlarının yaptıkları hizmet çok kıymetli olacaktır.⁷⁰

Din görevlilerinin sadece dini meselelerde bilgi sahibi olmaları yeterli değildir. Aslında onlar aynı zamanda birer mütefennin olmalıdırlar. Bu ise onların yetiştirildiği mekteplerin düzen ve intizamına bağlıdır. Samizade Süreyya'nın, Amerikan vaiz mektebinden verdiği örnek, belli yeterlikler gözetilerek yetiştirilen vaizlerin eğitime verilen önemi ve bunun ortaya çıkaracağı faydayı göstermesi bakımından

⁶⁷ Ebu'l-Kemal M. Akıl, “Mesail-i Diniyemiz ve Vaazlar 1”, s.236.

⁶⁸ Hadimüddin, “Cemaat-i İslamiye ve Köy İmamları”, s.37.

⁶⁹ Hadimüddin, “Cemaat-i İslamiye ve Köy İmamları”, s.38.

⁷⁰ Hadimüddin, “Cemaat-i İslamiye ve Köy İmamları”, s.39.

zikredilmeye değerdir. Bu mekteplerde yetişen kişiler, yaptıkları işe özen göstermektedir, bu nedenle onları dinlemek için zengin fakir herkes kiliseleri doldurmakta, öğütleri can kulağıyla dinlemektedirler. Süreyya, vaizlerin muhatap kitle üzerindeki bu etkisini, mütefennin kimseler olmalarına bağlamaktadır. Çünkü onlar dini bir meseleyi sosyoloji ve psikoloji gibi pek çok ilimden faydalanarak açıklamaktadırlar. Bu hususta bizzat kendi gözlemlerini aktaran⁷¹ Süreyya, dinlediği bir vaizin iki saat boyunca hiç yorulmadan konuşma yaptığını, buna rağmen dinleyenlerin yorulmadığını ifade eder. Farklı alanlardan verilen çeşitli örneklerle insanları sıkmadan ve yormadan şevkle anlatmaya devam eden bu vaizleri halk, büyük bir şevkle dinlemektedir.⁷²

Batı'nın vaiz yetiştirme konusundaki başarısı karşısında, ülkemizdeki vaizlerin durumu oldukça kötü durumdadır. Süreyya, bu konudaki örneğini Mısır'ın meşhur yazarlarından bir misafirini, Ayasofya'da vaaz dinlemeye götürdüğü bir anısıyla aktarmaktadır. Dinledikleri vaiz konuşmasında, Müslümanların Frenklerden daha mesut ve onlardan daha fazla imtiyaza sahip olduklarına dair çeşitli argümanlar ileri sürmektedir. Bunlardan birinde vaiz, kafirlerin dinleri icabı tek eşle yetindiklerini, Müslümanların ise üçer dörder eşe sahip olabildiklerini örnek verir.⁷³ Vaizin hem bu açıklamalarından hem de kadınlara yönelik ifade tarzından rahatsız olan Süreyya'ya misafiri çıkışta *"Bunları dinletmek için mi beni buraya getirdin? Ben Türkleri daha başka türlü görmek isterdim"*⁷⁴ şeklinde sitem etmiştir. Diyecek bir şey bulamayan Süreyya, üzüntüsünü şöyle ifade eder: *"Payitaht-ı saltanatın böyle en muazzam, en mübarek bir camiinde bir vaiz, bu merteye cahilane vaaz ederse, artık vilayetleri livaları ve bilhassa köyleri düşünmeli... Köylerimizin halkı -ki irşad ve tenvire- ne kadar muhtaçtır!.."*⁷⁵

Görüldüğü üzere vaiz ve köy imamlarının yeterliklerine dair yazılar halkı irşad etme amacına matuftur. Halkı irşad etmenin yollarını arayan ve her fırsatta bu konuya dair yapılması gerekenleri açıklamaya çalışan dergi, bazı yazılarında farkındalık oluşturabilmek adına ilginç usuller de denemiştir. Bu noktada Mustağnizade Mesud'un yazı başlığını "İrşada Lüzum Yok" şeklinde seçmesi oldukça dikkat çekicidir. Yazar yazısının başında arkadaşlarından bazılarının millete irşadın lüzumundan bahsettiklerini, "Millet İrşada Muhtaçtır"⁷⁶ başlıklı makale kaleme aldıklarını belirttikten sonra; kendi fikrini *"Bizim fikrimizde millet irşada muhtaç değildir"*⁷⁷ diyerek açıklar. Halkın irşad ihtiyacının en yoğun olduğu bir dönemde, söylenen bu ifadeler aslında konuya ters bir söylemle dikkat çekmek içindir. Üstelik bu sözler sadece din görevlileri ile de sınırlı değildir. O hemen her meslek ve kesimden insanların her konuda görüş beyan ettiğini, dini meselelerde olur olmaz her yerde öğüt verdiğini; ancak verdiği öğütlere başta kendilerinin uymadığını şöyle belirtir: *"Herkes irşad eder, nasihat eder, bütün manasıyla mürşid olmuş belki sabıkan geçmiş mürşidlerin dahi kusurunu ta'dad eder. Benim fikrimce bu millet irşada muhtaç değil, reşada muhtaçtır: Bütün ulema hukuk-ı insaniyeden bahs ve hukuk-ı nısvandan nasihat eder... Kendi sabahtan akşama kadar kahvelerde nargile çeker, âlemi sanata terğib eder. Kendi bir para vermez herkesi hamiyet ve gayrete davet eder. İaneyeye teşvik eder. Daha neler! Bizde kimsenin sözü fiiline uymaz."*⁷⁸ Yazar bu serzenişten sonra irşad etme davasında olanların yapması

⁷¹ Samizade Süreyya (Süreyya Sami Berkem) babasının görevi nedeniyle buldukları Beyrut'ta Amerikan Kolejinde okumuştur. Hayatına dair bilgi için bkz. Harun Tuncer, "Samizade Süreyya Bey ve Japonya'dan alınacak Dersler," *Osmanlı Mirası Araştırmaları Dergisi*, 2020, c.7, sayı:19, s. 615-625.

⁷² Samizade Süreyya, "Vaaz ve Vaizliğe Dair", *İslam Dünyası*, 1914, c. 1, sayı:23, s.373.

⁷³ Samizade Süreyya, "Vaaz ve Vaizliğe Dair", s.374.

⁷⁴ Samizade Süreyya, "Vaaz ve Vaizliğe Dair", s.374.

⁷⁵ Samizade Süreyya, "Vaaz ve Vaizliğe Dair", s.374.

⁷⁶ Yazarın bahsettiği yazı şu olmalıdır: Müftüzade M. Esad, "Millet İrşada Muhtaçtır", *Sebilü'r-Reşad [Sırat-ı Müstakim]*, 8 Ağustos 1329/1911, c.10, sayı:258, s.389-390.

⁷⁷ Mustağnizade Mesud, "İrşada Lüzum Yok' Reşad İster", *İslam Dünyası*, 28 Ağustos 1913, c. 1, sayı:13, s.196.

⁷⁸ Mustağnizade Mesud, "İrşada Lüzum Yok' Reşad İster", s.196-197.

gerekeni ise şöyle açıklar: “Artık bizim irşada ihtiyacımız yoktur. Yalnızca bize Allah insaf versin de diğerlerini irşad davasında olanlarımız hallerini nazar-ı itibara alsınlar, kendi amalini akvaline tatbik etsinler, kendileri adam olsunlar...”⁷⁹ Görüldüğü üzere çözüm yine irşaddadır, halkı cehaletten kurtarmaktadır. Ancak bu hedefe ulaşmak sadece başkalarına nasihat etmekle olmaz; irşad edenlerin öncelikle kendilerinin söyledikleriyle tutarlı davranması gerekir.

3. ÖRNEK HUTBELER

Hutbelerin anadili ile okunması ve içeriğinin milletin temel ihtiyaçları çerçevesinde oluşturulması, tüm meşihat ve din görevlileri bu konuda aynı fikir ve istekte olsa dahi çok hızlı gerçekleşebilecek bir amaç değildir. Çünkü ülkedeki her imam ve vaiz istenilen içerikte ve Türkçe hutbe yazabilecek yeterlikte değildir. *İslam Dünyası* dergisi bu konunun farkında olarak ilk sayılarından itibaren hem konunun önemini açıklamakta, hem de anadili ile hutbe örnekleri yayınlamaktadır. Derginin yayınladığı örnek hutbeler Omsk⁸⁰ vilayeti hatiplerinden Niyaz Mehmed (Süleymanov) Efendi'ye aittir. Dergi, Niyaz Mehmed Efendi'nin hutbelerinden oluşan⁸¹ iki ciltlik kitabından sıklıkla bahsetmekte, hutbe örneklerinden oluşan bir kitabın din görevlilerinin hizmetine sunulmasını istemektedir.

Dergi, yayınladığı hutbelerin okunduğu bölgede (Omsk vilayeti) halkın hutbeyi anladığı için ne kadar mutlu ve bahtiyar olduğundan, cemaatin anadilde irad edilen hutbeleri büyük bir şevkle dinlediğinden bahsetmektedir.⁸² Böylece Türkçe hutbenin başta İstanbul olmak üzere Anadolu'da da yaygınlaşması isteği dile getirilir. Örneklerin yayınlanmasındaki amaç, hem hatipleri Türkçe hutbenin gerekliliği ve önemine dair ikna etmek, hem de Türkçe hutbe vermek isteyen ancak bu konuda kendini yetersiz hisseden hatiplere uygulamada yardımcı olmaktır. Belki her camiye Niyaz Efendi gibi bir hatip bulmak mümkün değildir. Ancak Meşihat makamı zamana ve şartlara uygun hutbeler düzenleyebilir. Böylece hem dünya hem de ahiret için millete çok faydalar sağlanabilir.⁸³

Anadilde eğitim, Türkistan'ın yenilikçi-creditçi aydınlarının reform düşüncesinde, ön plandadır. Milli kalkınma, milli bağımsızlık ve İslam ahlakının öğretilmesi gibi Ceditçilerin eğitimin amacı-temeli olarak gördükleri hususların⁸⁴ gerçekleşmesi bu şekilde mümkün olabilecektir. Halka verilecek cami eksenli din eğitimi faaliyetleri de Ceditçilerin eğitim reformunun bir parçası olarak görülmüş ve bu eğitimin de anadili ile yapılması gerekliliği dergide sıklıkla dile getirilmiştir. Bu çerçevede verilen örnek metinler Türkçe hutbe konusunda din görevlilerine örnek olması adına oldukça önemlidir. Ayrıca bu metinlerin konu seçiminde halkı irşad maksadıyla gösterilen özen de dikkat çekmektedir.

Örnek Türkçe hutbe metinlerinde, halkı aydınlatma gayesine yönelik olarak, doğru davranış geliştirmeye yöneltici; halkı ilme, bilime, üretmeye, kazanmaya teşvik edici konulara yer verilmiştir. Ayrıca, bu konuların önemi İslam dininin ilkeleri ve mümin olmakla ilişkilendirilerek açıklanmıştır. Dergide yayınlanan ilk örnek hutbe metni, Allah'ın yasakladığı ve Müslümanların sakınması gereken

⁷⁹ Mustâğnizade Mesud, “İrşada Lüzum Yok’ Reşad İster”, s.197.

⁸⁰ Rusya'da Sibirya'nın güneybatısında yer alan, Kazakistan ile sınırı bulunan şehir.

⁸¹ Niyaz Mehmed (Süleymanov)'un kendi okuduğu hutbelere ilişkin olarak “*Türki Hutbeler*” adlı kitabı, 1910 yılında Orenburg'daki Vakıf matbaasında iki cilt olarak basılmıştır. Bkz. Nesimi Yazıcı, “Hutbelerimizin Dili veya Türkçe Hutbe Meselesi II”, *Diyanet Aylık Dergisi*, 1996, sayı: 70, s. 30. *Türki Hutbeler* adlı kitap, Atatürk Kültür Merkezi Aydın Sayılı Kütüphanesinde tek cilt ve 1911 tarihli baskısı ile bulunmaktadır. Kitabın kapağında, İbrahim suresi 4. Ayet (Biz her peygamberi kendi kavminin diliyle gönderdik ki onlara açık açık anlatsın) Arapça olarak yer almaktadır. Hadimüddin “İrşad Tarikeleri 2”, adlı makalesinde bu ayeti delil göstererek Türkçe hutbe konusunu açıklamaktadır. (s.25)

⁸² Ebu'l-Kemal M. Akil, “Hutbe Nasıl Okunmalıdır?”, s.263.

⁸³ Yazar Belirtilmemiş, “Yine Anadiliyle Hutbe Meselesi”, *İslam Dünyası*, 6 Ocak 1914, c. 1, sayı:20, s.310.

⁸⁴ Beytullah Kaya - Shavkat Kushmuratov, “Ceditçilik Hareketi ve Türkistan'da Yayınlanmasında Mahmut Hoca Bebudî'nin Rolü”, *Çekmece İZÜ Sosyal Bilimler Dergisi*, 2020, c.8, sayı: 6, s.20.

davranışlar konusundadır.⁸⁵ Bir başka örnek hutbe konusu insanlara sevdiren altı şey (Âl-i İmran 14. âyet) ayetinin açıklamasıdır. Bu açıklamada, insanın dünyada ayette bahsedilenleri sevmesinin doğallığı belirtilmekte, ancak onlara düşkünlük gösterip ahireti unutmamanın yanlışlığına da dikkat çekilmektedir.⁸⁶ Yine birlik ve beraberlik,⁸⁷ dünya ve ahiret için gerekli olan şeylerden akıl ve tefekkür,⁸⁸ Peygamberimizin doğumu ve bulunduğu kötü çevre içindeki güzel ahlakı⁸⁹ ve fen bilimlerini öğrenmenin gereği⁹⁰ konularında hutbe örneklerine yer verilmektedir. Bu konular incelendiğinde, ülkenin içinde bulunduğu dönemde halkın sahip olması gerektiği düşünülen davranışların öne plana çıkarıldığı görülmektedir. Bu çerçevede yaygın ahlaki problemlerle ilgili konular yanında; düşünme, akletme ve tefekkür konusunda bilgi verilerek halkın farkındalığı artırılmaya çalışılmıştır. Sonuç olarak bu dönemde hutbeler yoluyla ülke meselelerinin çözümünde sorumluluk alabilecek, hurafe ve batıl inançlarla meşgul olmak yerine ülkenin kurtuluşu için ilmi, çalışmayı, üretmeyi ve gelişmeyi destekleyebilecek bir bakış açısının geliştirilmeye çalışıldığı anlaşılmaktadır. Bu bakış açısını yansıtabilecek örnek bir hutbe metni aşağıda sunulmuştur:

Örnek Hutbe Metni⁹¹

Ey kardeşler! Allah subhan ve teala hazretleri Kur'an-ı Kerim'de buyuruyor ki: "Keyfe tekfurune billahi ve kuntum emvaten fe ehyakum, sümme yümitukum sümme yuhyikum summe ileyhi turceun."⁹² Yani Allahın varlığını birliğini nasıl inkar edersiniz? Halbuki sizler babalarınız belinde cansız nutfe idiniz. Sonra ananızın karnında size can verir, sizi ihya eder. Sonra eceliniz eriştiği zaman sizi öldürür. Tekrar ihya eder ve kıyamet gününde huzur-u ilahî'ye rücu' edersiniz.

Yine Allah'ın varlığını birliğini nasıl inkar edersiniz. Ki evvel zat-ı ikdas hazretleri yerde olan her şeyi sizin için yarattı. Sonra yedi kat semayı halk etti. O Allah her şeyi bilir.

Bu ayet ile Cenab-ı Hak, yerde bulunan kaffe-i mevcudatı insanların faidesi için yarattığını beyan buyurmuştur.

Yerde bulunan eşyanın insanlara dini faidesi bu mahlûkat ve masnuata bakarak Cenab-ı Hakk'ın kudret ve azmetini istidlal eylemektir. Dünya cihetinden faidesi ise, bu eşyayı ihtiyacında istimal edip ondan istifade eylemektir.

Yerde bulunan bu eşyadan tamamiyle istifade edebilmek için, tabiat-ı eşyada olan kuvvet ve hasiyetleri bilmek lazımdır. Tabiatta bulunan kuvvet ve hassaları bilmek için ulum-ı tabiiyye öğrenmek elzemdir. Ulum-ı tabiiyye bilinmedikçe yerde bulunan mevcudattan layıkıyla istifade kabil olamaz.

İmdi şu halde bize icap ediyor ki, ulûm ve maarifi iktisab ederek hikmet-i tabiiyye ve tarih-i tabii fenlerini layık-ı veçhile tahsil eyleyerek yerde hazinelerden ve Allah Teâlâ'nın Kur'an-ı Kerim'de "Hepsini sizin için yarattım" dediği şeylerden tamamı ile istifade tariklerini öğrenip mal ve devlet sahibi olalım. Çünkü İslamiyet'in şiarını izhar etmek, huzur-ı kalp ile ibadet edecek mescidler ve dünyevi, uhrevi saadetimizi temin edecek olan mektep ve medreseler tesis eylemek ve darülaceze, daruşşafaka

⁸⁵ Yazar Belirtilmemiş, "Anadiliyle Hutbe", *İslam Dünyası*, 27 Mart 1913, c. 1, sayı:2, s.26 vd.

⁸⁶ Yazar Belirtilmemiş, "Anadili ile Hutbe", 22 Mayıs 1913, s.88.

⁸⁷ Yazar Belirtilmemiş, "Anadili ile Hutbe", 18 Temmuz 1913, s.155.

⁸⁸ Yazar Belirtilmemiş, "Yine Anadiliyle Hutbe Meselesi", s.310.

⁸⁹ Yazar Belirtilmemiş, "Türki Hutbeler: Hutbe-i Cuma", *İslam Dünyası*, 1914, c. 1, sayı:23, s. 378-380.

⁹⁰ Niyaz Mehmed, "Anadili ile Hutbe, Hutbe-i Cuma", *İslam Dünyası*, 16 Nisan 1914, c.2, sayı:3, s.39-40.

⁹¹ Niyaz Mehmed, "Anadili ile Hutbe, Hutbe-i Cuma", s.39-40.

⁹² Bakara, 2/28.

gibi bîkes evlad-ı müslimin için darü'tterbiyeler küşad eylemek bunların hepsi mal ve servete mütevakıftır.

Eğer servet olmasa huzur-ı kalp ile ibadet edilen meşicidler evlad-ı müslimine iman itikad öğreten din ve dünya için faideli ilimler bildiren milletin saadet ve terakkisini temin eden mektep ve medreseler ne için tesis olunur! Fakirlikten, milletin umur-ı diniyeye ve dünyeviyyesinde zarardan başka bir şey beklenemez, bunun için Rasulallah sallallahu aleyhi ve sellem efendimiz "Allahümme innî eûzu bike mine'l-küfri ve'l-fakri" buyurmuştur ki "Ya Rabbi, küfürden ve fakirlikden Sana sığınırım demektir. Dikkat buyurunuz ki küfr ile fakri beraber zikretmiştir.

Evet, fakir kimse, sabırlı ve kanaatli olsa ol kimse üzerine zararı yoktur, belki faidesi vardır. Lakin millet için hususen milletin maddi kuvveti, mal ve servete mütevakıf olan işleri için fakrın zarardan maada bir faidesi yoktur. Bir milletin fakirliği ne kadar umumi olsa o kadar felakettir. Tenazu' beka meseleleri ve maişet muharebelerinin meydan aldığı işbu zamanda dünyevi, uhrevi ve milli, ictimai şeylerin kaffesini ancak parayla servet ile görülebiliyor... Hulasa dinin idame ve muhafazası, milletin beka ve tealisi ancak mala, maddi kuvvete mütevakıftır.

Zamanımızda sahib-i servet ve devlet olmak yani para kazanmak mutlaka ilim ve marifete mütevakıftır. Çünkü zamanımız ulum ve maarif zamanıdır. Bu zamanda ilimsiz, marifetsiz hiçbir iş yapmak mümkün değildir. Bunun için her şeyden evvel bütün kuvvetimizi sarf edip ilim ve maarife çalışmak, hangi ilimler hangi fenler bizim refah-ı hayatımız, tevsî'-ı maişetimiz için elzem ve münafi-i dünyeviyye ve uhreviyyemiz için ne gibi şeylere ihtiyacımız varsa bir an evvel onları tahsil etmek üzerimize farizadır. Aziz ömürlerimizi çürütmekten başka bir şeye yaramayan, din ve dünyamıza zerre kadar faidesi olmayan, tahsili ancak kıymetli vakitlerimizi öldürmekten gayrı faidesi görülmeyen şeyleri okumaya kat'an uğraşmamalıyız.

Heman Allah Teâlâ Hazretleri müminlerin kalbine doğruluk ilga edip basiret gözlerini açsın din ve millet için faideli ve hayırlı işlere muvaffak eylesin, âmin.

Ekûlu kavli hâzâ vestağfirullah li ve leküm

Niyaz Mehmed

SONUÇ

Tatar Müslümanları tarafından çıkarılan *İslam Dünyası* dergisinde, İslamcı- yenilikçi düşünceye mensup yazarlar özellikle eğitim konularını gündeme taşımış; İslam dünyasının ilerlemesi ve gelişmesi gayesiyle yazılar kaleme almışlardır. Batı'nın üstünlük sebebini iyi düzenlenmiş mekteplerinde ve maarifte olduğunu tespit etmişler; Müslüman ülkelerin geri kalma sebebini ise eğitimin belli bir gayeye göre düzenlenmemesi, halkın ve eğitimcilerin eğitim konusunda lakayt ve ilgisiz davranmaları olarak belirlemişlerdir. Ülkeyi kurtarabilmek için, eğitime tek, genel ve doğru bir amaç belirlemek ve bu amaç doğrultusunda tüm eğitim faaliyetlerini planlamak gerektiğine vurgu yapmışlardır. Halkı aydınlatmak için gerekli gördükleri eğitim faaliyetleri içinde cami merkezli din eğitimi olarak tanımlayabileceğimiz hutbe ve vaazlara ise özel önem vermişlerdir. Minber, halkı aydınlatmanın en kestirme ve verimli yolu olarak tanımlanmıştır. Dergi, bu faaliyetler arasında yer alan hutbe konusuna özel önem vermekte ve hutbelerin halkın anlayabileceği bir dille yani anadili ile okunması gerektiği üzerinde ısrarla durmaktadır.

Dergiye göre, hutbe ve vaazların içeriği halka ve ülkenin gelişimine katkı sağlayacak konulardan oluşturulmalıdır. Bu konular arasında ilmin, çalışmanın, kazanmanın ve üretmenin önemi öncelenmelidir. Halkı ataletten yönelten fikirlerden, batıl ve hurafelerden uzaklaştırmak, halkın irfan seviyesini yükseltmek amaçlanmalıdır. Bu faaliyeti yürütmekle görevli din görevlilerinin nitelikleri de dergi yazarları tarafından ele alınmıştır. Öncelikle, birer mütefennin olması beklenen din görevlilerinin, dini ilimler yanında çağın gereklerinden de haberdar olması istenmektedir. Ancak bu şekilde eskiden sahip oldukları itibarlarını geri kazanıp halka faydalı olabilirler. Dergide, din görevlilerine yardımcı olmak amacıyla ilk sayıdan itibaren örnek Türkçe hutbe metinleri yayınlanmıştır. Bu metinlerde ülkenin ilerlemesine fayda sağlayacağı düşünülen, ilmin, çalışmanın ve üretmenin gerekliliği, aklın ve tefekkürün önemi gibi konular öne çıkarılmıştır.

KAYNAKÇA

- BOA (Başbakanlık Osmanlı Arşivi), DH. ŞFR. (Dahiliye Nezareti Şifre Evrakı), Tarih: H.24.04.1307, 150/54
- BOA (Başbakanlık Osmanlı Arşivi), DH. ŞFR. (Dahiliye Nezareti Şifre Evrakı), Tarih: H.29.04.1307, 150/61.
- BOA (Başbakanlık Osmanlı Arşivi), DH.MKT. (Dahiliye Nezareti Mektûbî Kalemi), Tarih: H. 5.12.1308,1849/17.
- BOA (Başbakanlık Osmanlı Arşivi), DH.MKT. (Dahiliye Nezareti Mektûbî Kalemi), Tarih: H. 5.12.1308,1849/86.
- A. C. "Açık Mektup 2: Makam-ı Muallay-ı Meşihate Hutbeler Meselesi", *İslam Dünyası*, 1913, c. 1, sayı:15, ss. 232-233.
- Aksoy, Neslihan, *Abdürrüşit İbrahim'in Düşünce Dünyası ve Gelişimi*, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Ankara Üniversitesi SBE, Ankara 2019.
- Doğan, Recai, *II. Meşrutiyet Döneminde Batıcılık Akımının Din ve Eğitim-Öğretim Görüşlerinin Değerlendirilmesi*, (Doktora Tezi), Ankara Üniversitesi SBE, Ankara 1996.
- Doğan, Recai, *İslamcılığın Eğitim ve Öğretim Görüşleri*, Bizim Büro Basımevi, Ankara 1999.
- Doğan, Recai, "Cumhuriyet Öncesi Dönemde Yaygın Din Eğitimi Açısından Hutbeler", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 1999, c.39, s.1, ss. 491-533.
- Ebu'l-Kemal M. Akil, "Mesele-i Diniyemiz ve Vaazlar 1", *İslam Dünyası*, 1913, c. 1, sayı:15, ss.234-236.
- Ebu'l-Kemal M. Akil, "Mesail-i Diniyemiz ve Vaazlar 2", *İslam Dünyası*, 1913, c. 1, sayı:16, ss.247-249.
- Ebu'l-Kemal M. Akil, "Hutbe Nasıl Okunmalıdır?", *İslam Dünyası*, 10 Kasım 1913, c. 1, sayı:17, ss.262-265.
- Erkek, Mehmet Salih, "II. Meşrutiyet Dönemi Maarif Nazırları", *Tarih İncelemeleri Dergisi*, 2013, c.28, sayı: 2, ss. 385-416.
- Göküş, Şeref, *Türkçülük Akımında Eğitim ve Din Eğitimi*, İlahiyat Yayınları, Ankara 2020.
- Göküş, Şeref-Şahin, Mehmet-Yılmaz, Zahide, "Cumhuriyet Dönemi Türkçe Hutbe Tartışmaları ve Ali Vahid Üryanizade'nin "Türkçe Hutbeler" Adlı Kitabı Üzerine Bazı Değerlendirmeler", *TYB Akademi: Dil Edebiyat ve Sosyal Bilimler Dergisi*, 2021, c. 11, sayı:31, ss.131-136.
- Gürsoy, Ülkü, *II. Meşrutiyet Dönemi Dergileri Üzerine Bir Araştırma*, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Gazi Üniversitesi SBE, Ankara 1991.
- Hadimüddin, "İrşad Tarikeleri", *İslam Dünyası*, 15 Mart 1913, c. 1, sayı:1, ss.9-10.
- Hadimüddin, "İrşad Tarikeleri 2", *İslam Dünyası*, 27 Mart 1913, c. 1, sayı:2, ss.24-25.
- Hadimüddin, "Cemaat-i İslamiye ve Köy İmamları", *İslam Dünyası*, 16 Nisan 1914, c.2, sayı:3, ss.37-38.
- Karaman, Mehmet Ali, "Balkan Çözülmesi ve Osmanlı Cephesinden Balkan Devletleri Algısı", *Sosyal Bilimler Araştırmaları Dergisi*, 2018, c. 13, sayı: 1, ss.219-235.
- Kaya, Beytullah - Kushmuratov, Shavkat, "Ceditçilik Hareketi ve Türkistan'da Yayılmasında Mahmut Hoca Bebudî'nin Rolü", *Çekmece İZÜ Sosyal Bilimler Dergisi*, 2020, c. 8, sayı: 16, ss.16-27.
- Keklik, Ebubekir, *II. Meşrutiyet Döneminde Osmanlı Eğitimi, Problemler, Tartışmalar, Teklifler*, (Yayınlanmamış Doktora Tezi) Ankara Üniversitesi SBE, Ankara 2018.
- M. Y. "Kısm-ı Mahsus: Mektuplar: Bizdeki Maarife Ağlamalı mı Gülmeli mi?", *İslam Dünyası*, 22 Mayıs 1913, c.1, sayı: 6, ss. 94-96.
- Mehmed Cemal, "Açık Sütunlar: Hâlâ Cehalet mi Telkin Edilecek?", *İslam Dünyası*, 1913, c.1, sayı:18, ss.287-288.
- Muallim A.S. "Talim ve Terbiye: Bizde Usul-i Tedris 1", *İslam Dünyası*, 27 Mart 1913, c. 1, sayı:2, ss.27-29.
- Muallim A.S. "Talim ve Terbiye: Bizde Usul-i Tedris 3", *İslam Dünyası*, 8 Mayıs 1913, c. 1, sayı:5, ss.75-77.
- Muallim A.S. Talim ve Terbiye: Darulfünunda: Usul-i Tedris ve Terbiye Dersleri", *İslam Dünyası*, 17 Ağustos 1913, c. 1, sayı:12, ss.185-187.
- Muallim A. S. "Talim ve Terbiye: Usul-i Tedris ve Terbiye Konferansları Münasebetiyle", *İslam Dünyası*, 16 Eylül 1913, c. 1, sayı:14, ss. 218-220.
- Muallim M. Nuri, "Talim ve Terbiye: İslam'ın Terakkisi Yalnız (Usul-i Terbiye'nin Tanzimi ile Olacaktır)", *İslam Dünyası*, 15 Mart 1913, c. 1, sayı:1, ss.10-12.
- Muhammed Gıyaseddin, "Terakkîyi Temin İçin İslahı Vacip İki Esas:", *İslam Dünyası*, c. 1, sayı:4, ss.56-58.
- Mustağnizade Mesud, "İrşada Lüzum Yok' Reşad İster", *İslam Dünyası*, 28 Ağustos 1913, c.1, sayı:13, ss.196-197.
- Niyaz Mehmed, "Anadili ile Hutbe, Hutbe-i Cuma", *İslam Dünyası*, 16 Nisan 1914, c.2, sayı:3, ss.39-40.
- Özbek, Nadir, "Abdürrüşid İbrahim ve İkinci Meşrutiyet Yılları: Tearüf-i Müslimin ve İslam Dünyası Dergileri", *Toplumsal Tarih*, 1995, sayı: 20, ss.18-23.
- Özcan, Azmi, "İslamcılık", *TDV İslam Ansiklopedisi*, İstanbul, 2001, c. 23, ss. 62-65.
- Parlador, Selahattin, "Genel Öğretim-Din Öğretimi İlişkisi", *Cumhuriyetin 75. Yılında Türkiye'de Din Eğitimi ve Öğretimi*, Türk Yurdu Yayınları, Ankara 1999, ss. 63-70
- Samizade Süreyya, "Vaaz ve Vaizliğe Dair", *İslam Dünyası*, 1914, c. 1, sayı:23, ss. 371-374.
- Şahin, Muhammet - Tokdemir, M. Ahmet, "II. Meşrutiyet Döneminde Eğitimde Yaşanan Gelişmeler", *Türk Eğitim Bilimleri Dergisi*, 2011, c. 9, sayı: 4, ss. 851-876.

- Şirin, Funda Selçuk, "Türk Aydınının Anadolu'ya Yükselişinde Balkan Savaşları'nın Rolü", *Tarih İncelemeleri Dergisi*, 2013, c. 28, sayı: 2, ss. 523-548.
- Talebeden Canpolat, "Türkçe Hutbe", *İslam Dünyası*, 19 Ocak 1914, c. 1, sayı:21, ss.232-234.
- Tunaya, Tank Zafer, *Türkiye'nin Siyasi Hayatında Batılılaşma Hareketleri*, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul 2004.
- Tuncer, Harun, "Samizade Süreyya Bey ve Japonya'dan alınacak Dersler," *Osmanlı Mirası Araştırmaları Dergisi*, 2020, c.7, sayı:19, ss.615-625.
- Yanikkaya, Yıldız, *II. Meşrutiyet Döneminde Çıkarılan İslam Dünyası Dergisi'nin Dönemin Olaylarına Bakışı*, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Kastamonu Üniversitesi SBE., Kastamonu 2019.
- Yazar Belirtilmemiş, "Anadiliyle Hutbe", *İslam Dünyası*, 27 Mart 1913, c. 1, sayı:2, ss. 26-27.
- Yazar Belirtilmemiş, "Anadiliyle Hutbe", *İslam Dünyası*, 22 Mayıs 1913, c. 1, sayı: 6, ss.88-90.
- Yazar Belirtilmemiş, "Anadiliyle Hutbe", *İslam Dünyası*, 18 Temmuz 1913, c. 1, sayı:10, ss.155-157.
- Yazar Belirtilmemiş, "Hutbe-i İd-i Kurbân, Anadili ile", *İslam Dünyası*, 10 Kasım 1913, c. 1, sayı:17, ss. 265-267.
- Yazar Belirtilmemiş, "Yine Anadiliyle Hutbe Meselesi", *İslam Dünyası*, 6 Ocak 1914, c. 1, sayı:20, ss.310-311.
- Yazar Belirtilmemiş, "Türki Hutbeler: Hutbe-i Cuma", *İslam Dünyası*, 1914, c. 1, sayı:23, ss.378-380.
- Yazıcı, Nesimi, "Hutbelerimizin Dili veya Türkçe Hutbe Meselesi II", *Diyanet Aylık Dergisi*, 1996, sayı:70, ss. 29-31.
- Yücedağ, İsmail - Koç, Nurgün, "Amavutlar Arasında Anadilde Eğitim Talepleri ile Alfabe Tartışmaları ve Osmanlı Devleti'nin Tutumu", *Journal of History Culture and Art Research*, 2018, c.7, sayı:1, ss.506-526.
- Zengin, Zeki Salih, "Osmanlılar Döneminde Yaygın Din Eğitimi Faaliyeti Olarak Hutbeler", *Çukurova Üniversitesi SBE. Dergisi*, 2008, c.17, sayı:1, ss.379-398.
- Zengin, Zeki Salih, "Osmanlılar'da II. Meşrutiyet Döneminde Yeni Açılan Medreseler ve Din Görevlisi Yetiştirme Çalışmaları", *İslâm Araştırmaları Dergisi*, 2016, sayı: 36, ss.33-61.